

MOLNÁR ILONA
A "NYELVI VILÁGKÉPRŐL"

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A nyelvi világkép kifejezés mint két ismert fogalom kapcsolata egy reális objektumot definiál. Ennek megismerésére akkor van lehetőség, ha a "nyelvi világkép" "állításai" rekonstruálhatók és összevethetők valamely igaznak tartott ismeretrendszerrel (optimálisan az érvényes tudományos világképpel). A szerző úgy véli, mindkét feltétel elérhető. A szerző szerint pl. az igéből és argumentumaiból álló szerkezetek tartalmaznak világképi értékű minősítéseket a valóságról, s ezek elvileg összevethetők a dialektikus materializmus egyes ontológiai tételeivel. A dolgozat 3. fejezete konkrét lépéseket tesz egy ilyen összevetés irányában. Már az első felmérések arra mutatnak, hogy a nyelv antropocentrizmusa kiterjedtebb és sokrétűbb a köztudottnál; pl. a társadalmi lét elemzettsége a mindennapi nyelv által nagyobb, mint a fizikai és a biológiai lét elemzettsége. A dolgozat 1. és 2. fejezete fogalmi-terminológiai, tudománytörténeti és módszertani előkészítés a nyelvi adatok vizsgálatához.

1. A fogalom és a probléma

Van-e nyelvi - a nyelvi rendszer(ek)ben foglalt, az egyes nyelvekre jellemző - világkép? Több, olyan megfontolás, amely a nyelvi világkép kifejezésnek inkább összetevők szerinti jelentését, mint (Herderig visszavezetett) nyelvfilozófiai múltját helyezi előtérbe, az i g e n l ő választ vonja maga után; legalábbis a következő gondolatsor: a) bármely, természetes nyelv társadalmilag rögzített jelentéskészlete - a grammatikai és a lexikalizált jelentések együttese - információs bázist képez a társadalom tagja számára a valóságról; b) e jelentésvilág időbeli jellemzői (az elemek tartóssága, a változások tempója stb.) nem felelnek meg semelyik más információfeldolgozó rendszer folyamatainak (pl. nem esnek egybe a tudományfejlődés lépéseivel, az individuális tanulás-művelődés szakaszaival, ütemével stb.), hanem c) sajátosan nyelvek (ami itt azt a kutatási tapasztalatot fedi, hogy bár a jelentérendszer időviszonyai széleskörűen összefüggnek nyelven kívüli tényezőkkel, a magyarázatukra tett kísérlet számára kulcsfontosságú a nyelvi rendszertől és funkcióktól való való függés feltárása). Mindez együttvéve ugyanis azt eredményezi, hogy a nyelvi rendszer a kognitív tapasztalat sajátos gondolati rendezését nyújtja használóinak.¹

Vegyük figyelembe: az említett időbeli inkongruenciák - ténylegesen főleg a grammatikai jelentések rendkívüli tartóssága - már önmagában azt jelenti, hogy még ha csupa olyan fogalmat hordozna is a grammatikai szerkezet és a szókincs, amely legalább valaha a tárgyi ismeretek vagy a hiedelmek része volt, s a nyelv sajátossága pusztán a tudáselemek sajátos tartamú konzerválásában állna, a társadalomban akkor is bármely időpontban használatban volnának olyan információk a

1) Az a)-c) megállapítások általánosan elfogadottak vagy legalábbis összhangban vannak az idevágó kutatási eredményekkel és megfigyelésekkel. Egyebek között a gondolkodási folyamatok és a nyelvi tevékenység közötti megfelelések vizsgálatának mind filozófiai, mind pszichológiai összegzése pl. Nyíri (1972) és Pléh (1981) szerint a b)-re mutat. A legproblematisabb c) ponthoz vö. pl. a glottokronológiai módszer alkalmazásának tanulságait, ld. Róna-Tas (1987), 243-251. - A fentiek értelmében nem részei a nyelvi világképnek a beszélők által a világról tett - a n y e l v v e l, de nem a n y e l v b e n kifejezett - állítások. Továbbá valószínűleg ugyancsak nem sorolhatjuk a nyelvi világkép fogalma alá a szókincs egyes tagjait abban az aspektusban, hogy egy nép történelmének, kultúrájának egyes faktuális mozzanatait örökítik meg (ld. pl. a magyar város, az orosz tovariscs szó eredetét stb.).

valóságról, amelyek eltérnek az érvényesnek tartott ismeretekről.²

A világkép kifejezést egyetlen okunk van fenntartással használni a nyelvvel kapcsolatban (ezt fejezi ki az idézőjel a címben és a továbbiakban): a "nyelvi világkép" kialakulásának irányító tényezője nem tudásunk rendszerezése, gyarapítása s tevékenységünk ilyen módon való megalapozása (amint "igazi" világképünk létrehozásában ezek a célok meghatározóak). Mögötte jellemzően a beszélői (kommunikációs, a megértést biztosítani akaró) motivációt találjuk; az utóbbinak, mint ismeretes, következményei vannak arra, hogy az intellektuális tevékenység miként, mely aspektusaival vesz részt a nyelvhasználati műveletekben, így végül is arra, milyen lesz a nyelv (egy nyelv) szerkezete (amely ti. egy valóságképet is kirajzol).

A fenti gondolatmenetből már jól látszik, hogy a "nyelvi világkép" milyenségét számunkra igazsága, a realitásnak való megfelelése fogja kijelölni. (Gondoljunk a következő analóg esetekre: ahhoz, hogy pl. az "Ez a kép egy madarat ábrázol" vagy "A lámpa most zöldet mutat" kijelentésből következtethessünk a nyilatkozó állapotára, érzékszerveink működésére, ismereteire stb., tudnunk kell, valóban madár látható-e a képen vagy netalán egy levelibéka, illetve valóban zöldet mutat-e a lámpa vagy pl. pirosat.) Mielőtt a kérdés vizsgálatát célzó hipotézist és kísérletet a 2. és a 3. pontban bemutatnánk, e pontok tehermentesítése céljából ajánlatos megvizsgálni néhány olyan összefüggést és tényállást, amely közelítésünket motiválja. Mindenekelőtt körvonalazzuk a "nyelvi világkép" fogalmát annak a tételnek a fényében, mely szerint a nyelvvel kapcsolatban bizonyos részben vagy bizonyos vonatkozásokban csak pseudo-világképről lehet szó. Mi van ennek a következtetésnek a hátterében, mitől

2) De vannak a nyelvi rendszeren belül képződött, más forrásból ki nem mutatható információk is. Ilyenek találhatók pl. a nyelvtani nemek rendszereiben. Nyilvánvalóan csakis nyelvi keretben, a tapasztalattal vagy a valamikori hiedelemvilággal csak erősen közvetett összefüggésben jelentkezik pl. az orosz nem-kategória jelenkori változásait irányító információ: a fizikai testek inkább masculin vagy feminin természetűek, mint semlegesek (ld. e tendenciáról Vinogradov (1947), 70, kk., a nem-kategória általános problematikájáról Fodor (1958). Azzal a releváns ellenvetéssel szemben, hogy a grammatikai jelentések egy része, köztük a nem-kategória kognitív szempontból többé vagy kevésbé inaktív, többen rámutatnak arra, hogy az értelmi tevékenységben általában szerepet nem játszó, elszigetelt tartalmak is mintegy készenlétben állnak, támpontokat kínálva a beszélők valóság-értelmezése számára (figyelemreméltó ebben a vonatkozásban Leonhard (1978), főleg 132, 141; ld. még Jakobson (1963), Fónagy (1966) és (1978).

nem teljesen "igazi" a "nyelvi világgép"? (1.1.) Ezután érdemes lesz a fogalmat szembesíteni a társadalom-nyelv viszony néhány jelenségével a modern korban (1.2.). S ha csak röviden is, célszerű kitérni a probléma történetére is (1.3.).

1.1. Az első kérdéskör tényezői közül emeljük ki és vegyük közelebből szemügyre a nyelvhasználat ún. hanyagságát (Weinreich kifejezésével). E tulajdonságot, amely a nyelvnek logikailag nem eléggé kifinomult használatában nyilvánul meg, Weinreich (és mások) az emlékezet korlátozott voltával, valamint a figyelem más irányú koncentrációjával hozzák összefüggésbe. Még mélyebbre hatol a kérdésben a nyelvi és a nem nyelvi tényezők összefüggését újszerűen kutató Olson, amikor a mondatok és az észlelés megfeleléséről szólva ezt írja: "Minthogy az észlelési folyamatok a beszélésen kívül még igen sok kivitelező tevékenységet szolgálnak, a perceptuális világ sokkal differenciáltabbá válik annál, mint ahogy azt a nyelvi univerzum jelzi."³ Mivel a mostani összefüggésben különös jelentőséggel bír, ha a nyelvhasználatra ható fenti tényezőket diakronikus eseményekben is ki lehet mutatni (mivelhogy a "nyelvi világgép" a nyelvet történeti - generációkat összekötő - rendszerként feltételezi), egyelőre fordítsuk figyelmünket a nyelvtörténet bizonyos eredményeire. Ezek ugyancsak azt tanúsítják, hogy a beszédpartnerek közötti megértés, az egymásra való sikeres ráhatás a beszélőknek elsőrendű törekvésük lehet, amelynek meglehetősen rutinszerűen rendelkeznek alá más célokat (így világismeretük fogalmilag pontos kifejezését, a szabályos mondat szerkesztést stb.).

A történeti nyelvészet következtetései szerint a grammatikai jelentshordozó elemek szerepvállalását gyakran nem a hordozott információ kifejezésre juttatása (általuk valamely új tapasztalat értelmezése, valamely új felismerés verbalizálása) motiválta, hanem az információto-vábítás technikai megkönnyítése.⁴

3) Weinreich (1966), 190-191; Olson (1977), 68. Olson így folytatja: "A valóban megjelenő mondat-kidolgozás (elaboráció) a beszélő szándékától, a hallgatónak és a beszélőnek a szimbólumrendszerre vonatkozó közös ismeretétől, a beszélőnek a hallgató háttérismereteiről alkotott feltételezéseitől s a kultúrában fontosnak tetsző megkülönböztetésektől függ" (i.m. 69). A nyelvi "rendellenességek" elméleti kezelésének, mondhatjuk, minden mai területén kifejezésre jutnak a fenti felismerések.

4) Pl. a klasszikus latinból a késői latinba való átmenet a

A funkcióknak ez a szabályváltoztató, de közönségesen lehetséges megvalósulása világossá teszi, hogy a grammatikai jelentéshordozó elemek használata nem támaszkodik elég mély kongitív indítékokra, ti. az ismeretek megbízhatóságára törekvő rációra; legalábbis az előbbieknél nemegyszer erősebbeknek bizonyulnak a "közléstechnikai" célok. Látszólag ennek ellenkezőjére, illetve az elkövetett vétségek korrekciójának igényére vallanak azok az esetek, amikor a technikai szerepekbe ültetett tartalmas elemeket a közelebbi vagy távolabbi utókor valóságábrázoló elemekként értelmezi újra. (Pl. az ergatív szerkezet, amelyet utólag szinte képtelenek vagyunk tisztán szintaktikai alakulatként felfogni, Kurylowicz (1966) szerint semmiféle gondolkodásbeli különbséget nem tükröz. - Az oroszban a jelentésükre nézve legkifejezőbb, legszínesebb képzők nőnemű szavakat képeznek. Mint kiderül, a nyelvtudatban ez az összefüggés olyan nembeli kategóriaváltásokat is bekebelez, amelyeket fonetikai okok idéztek elő.) Hogy nem igazán racionális lépésről van szó, azt az átértelmező művelt utólagos, "megalkuvó" volta mutatja. A Weinreichtől is említett memória-korlátozottság hatásával - egyebek mellett - inkább számolhatunk itt. Intuitíve is tudjuk, hogy a különféle közléskönnyítési célok, miután teljesültek, hamar feledésbe merülnek, s a beszélőknek az az alapvető beállítódása veszi át újra meg újra az uralmat, hogy a nyelvet homogénnek tekintsék a valóságviszonyok leképezésében. Amennyire az utókor helyzete hasonló az egyidejű vevőéhez, aki az adónak a grammatikai formák kiválasztást meghatározó szándékait nem képes teljesen elérteni, a történeti folyamatok további magyarázatát várhatjuk a beszédértés pszichológiai és információelméleti kutatásától (vö. főként a beszélő és a hallgató együttműködésének és aszimmetriájának kérdéseit).

mondásigék (aio, dico, trado stb.) dativusi vonzatának ad elöljárós szóval való felváltását hozta magával. Egy vizsgálat szerint (Referovszkaja (1966)) ebben az esetben a térbeli viszony jelölőjének a cselekvés címzettjére való átvitelét nem szemléletbeli változás idézte elő, hanem a törekvés a címzett világos megjelölésére, s ezt az "elkopott" suffixummal szemben az elöljárós eset tette lehetővé. Emellett a szemlélet átalakulása is bekövetkezett, utólag! - Az elvet számos területen sok szerző alkalmazza, köztük Kurylowicz az ergatív szerkezettel kapcsolatban, Vinogradov (i.m.) az orosz nőnemű expresszív szavak számának növekedését vizsgálva, Fodor i.m., s még számos idegen és magyar nyelvészeti példát említhetnénk. A kérdésnek elméleti-tudománytörténeti összefoglalásai is olvashatók, ld. pl. Herman (1967), Szerebrennyikov (1970).

Az említett példák arról tanúskodnak, hogy a nyelv valóban nem feltétlenül a kognitív orientációt fejezi ki (D.Hymes-zal együtt mondhatjuk, l. (1973), 493); hiszen - a grammatikai szférában legalábbis, - éppen az elemek kognitív tartalma az, amit az említett közléskönnyítő, illetve az ezeket mintegy korrigáló műveletek "elhanyagolnak"! Másfelől azonban, mint láttuk, a szabálytörővé lett grammatikai jelentéshordozó elemek is reálisan betölthetnek világértelmező szerepet, mint pl. az utókor, illetve az információvevő magatartásával jellemzett műveletekben).⁵

Ezek után az a látszat keletkezhet, mintha álláspontunk - ti. hogy nyelv a valóságnak egyfajta rendezését rögzíti - pszichológiai realitását tekintve főleg az információvevő szemszögének felelne meg. A dolog tisztázására egy rövid módszertani kitérőre van szükség.

A fentiek szellemében járunk el, ha a nyelvi jelzőnek a jelen esetben nemcsak megkülönböztető szerepet tulajdonítunk (vö. ókori világkép, az ifjú Picasso világképe stb.), hanem magyarázó szerepet is, és azt kérdezzük: milyen a nyelvi funkciók kialakított (a nyelvi közlés számára alkalmas, kényelmes) világkép? Ez a kérdésfeltevés felülemelkedik az információadó, illetve a -vevő nézőpontján, s integrálja a fogalom iránti fenntartásainkat is.

A kérdés megválaszolásának módszeréhez nyilvánvalóan hozzátartozik a nyelv rendszerszerű formális azonosságainak kiemelése. Tudjuk ugyanakkor, hogy a természetes nyelv, amikor ugyanazon hangtesttel jelöl ugyanazon fajtához tartozó és csupán hasonló, csupán valamiben egymásra emlékeztető dolgokat, egyaránt megsérti az azonosság-elvet. Tudjuk azonban azt is, hogy az azonos formák előfordulása alá van rendelve a nyelvi funkcióknak. Tekinthetjük tehát úgy is, hogy a nyelv nem (nem minden feltételezett módon) sérti meg az azonosság elvet, hanem másképp osztályoz: az azonos formával (hangtesttel) jelölt objektumok a nyelv "világképében" ugyanazon csoportba sorolódnak. (Egy illusztratív

5) Itt jegyezzük meg, hogy a nyelv szemiotikai vizsgálata szerint az általunk figyelembe vett ún. legalsó jelentésréteg egy "fölfelé" egyre szabadabban szerveződő, hatalmas jelentésvilágot alapoz meg, mind ennek kódolhatósága, mind huzamos fenntartása értelmében. (A problémakör az ún. világmodelláló rendszerek kérdéséig terjed, tudománytörténeti és elméleti áttekintéséhez ld. Lotman, Lukács (1976), Józsa (1977), Voigt (1982). Csak erre a több szintű épületre való tekintettel fogalmazhatta meg Lukács György azt a hipotézisét, hogy a nyelv "...éppolyan totális és dinamikus komplexus, mint amilyen maga a valóság, amelyet tükröz (i.m. 201).

példa: azzal a felfogással szemben, mely szerint a Péter füle és a János füle kifejezésekben a fül azonos fajtájú dolgot jelent, az előbbi és a kosár füle kifejezésekben pedig különböző fajtájút, úgy foghatjuk fel, hogy a "nyelvi világképben" mindhárom "fül" ugyanazon osztályba tartozik.) Módszerünk ebben kétségtelenül rokon az informácivevő attitűdjével.⁶ Ám az említett módon egyértelműsített nyelvi forma pszichológiai realitása vélhetőleg nem merül ki ennyiben. A "nyelvi világkép", mint láttuk, nem pszichikus értelemben világkép; vagyis egészében egyetlen embernek vagy közösségnek sem a világképe (s nem is volt). Ez után csak megfogalmazás dolga kijelenteni, hogy a beszélők "ennyivel is hamarabb" kerülnek tárgyi, kritikai viszonyba a nyelvből kiszűrt információkkal, amikor is elfogadják vagy elhárítják stb. azokat a valóság értelmezéseként. A "nyelvi világképnek" a formális azonosságok mentén való rekonstruálásával beláthatólag a naiv nyelvkritikai viszony (egyik) pszichológiailag reális tárgya mutatható ki (amennyiben a beszélő adott esetben észleli és felülbírálja pl. a fül használatát).

Összefoglalva az elmondottakat: a) úgy találtuk, hogy a "nyelvi világkép" mint két ismert fogalom kapcsolata egy reális objektumot definiál, nevezetesen a beszélők által a valóságra vonatkoztatott olyan információk összességét, amelyet a nyelv rendszerénél - és nem használatánál - fogva rögzít (s amely ezért a nyelvből legalább nagy vonalakban módszeresen rekonstruálható), b) ismert forrásokból merítve igazoltuk, hogy ez a valóságkép bizonyos vonásait tekintve pszeudovilágkép. Ugyanis a "nyelvi világképet" mint olyat a társadalom nem műveli, hanem a megismerés és a kommunikáció melléktermékeként produkálja; ugyanakkor elemeit - de sohasem egészét - a beszélők tudattalanul elfogadva vagy kritikusan eltávolítva - olykor akár határozottan elutasítva - felhasználják a valóság értelmezésében.⁷

6) Kellő nyelven kívüli ismeret, szempontok hiányában a befogadó valóban az azonos nyelvi formák nyújtotta osztályozást helyezi rá a valóságra; erre többek között Whorf (1956) és Ladó (1982) hoz fel élő példákat.

7) Ez a problematika összefügg, de nem azonos a nyelvnek a gondolkodási folyamatokban való részvétele kérdésével. A tárgyköri eltérést előidéző nyelvi aspektusok egyik legfontosabbika az ún. kódolhatóság, az az effektus, hogy a nyelv segítségével, bár nem határtalanul, de olyan tartalmak is közvetíthetők, amelyek a nyelvben

1.2. A következőkben arra a kultúratörténeti fejleményre mutatunk rá, amelyet - Marx kifejezésével élve - a fenti problematika jelenkori "ténnyé oldódásának" nevezhetünk.

Korunknak érdekes fejleménye, hogy (főleg) a természettudományok jóvoltából a beszélőknek egyre nagyobb "rálátásuk" adódik a nyelvre. A "nyelvi világkép" létezése ennél fogva napjainkban már nemcsak gondolatilag előállítható tétel, hanem a beszélők életének egyre inkább megfigyelhető, evidens és tevékenységükben reflektált ténye. A kutató számára ugyancsak tényként felismerhető nyelvtudati és társadalmi folyamat a nyelv - világnézet hagyományos problematikájában új közelítések kidolgozására ad ösztönzést⁸.

Ma egy átlagosan művelt embernek a nyelvi információk "más"-sága világismeretéhez képest akár mindennapos élménye lehet. A szakirodalomban ismétlődő néhány példa (a nap felkel és lemegy, fúj a szél stb.) ebből mit sem érzékeltet). A rendszeres tanulás megkezdésével valójában mérhetetlenül sok észleletre teszünk szert a két ismeretszféra egybe nem eséséről (vö. a tárgyak és neveik osztályainak, szerkezetének viszonyát, a számrendszerek és a számnév-rendszerek viszonyát stb.). A szisztematikusan felépített és szabatosan megformált tananyagok logikai szerkezetükben is alkalmasak arra, hogy a sajátosan nyelvi tartalomszervezési módok (szinonímia, poliszémia stb.) láthatóvá váljanak, így már gyermekkorában mindenki szerezhethet valamilyes gyakorlottságot a "nyelvi látásmódra" jellemző és az ismeretszerzéshez szükséges racioális jelölési és értelmezési sémák megkülönböztetésében. A megismerési szituáció felépítésétől függően e viszonyokat méghozzá különbözőképpen is modellálhatja a beszélő.

Tekintsük részletesebben azt az esetet, amikor a tanulás tárgya a nyelven kívüli világ (más esetben maga az anyanyelv, ismét más esetben

magában nincsenek meg, sőt, amelyek ellentmondanak a nyelv világképének (ld. pl. Slobin (1971), Olson (1977); vö. még az 5.sz. jegyzetet). A kódolhatóság korlátozottsága mindenekelőtt a természettudományok viszonylatában kerül felszínre, ld. erről alább.

8) A korrelhatárolást a XX. századi fizika dezantropomorfizáló fordulataival hoztuk összefüggésbe, ld. pl. Székely (1984). Azonban elvként szögezhető le, hogy az emberek érvényes világismerete mindig eltért a nyelv által hordozott tartalmaktól, s ennek észlelhetőségét semmiképp sem korlátozhatjuk a jelenkorra.

egy idegen nyelv), s legyen példánk "a víz földi körforgása" néven ismert fizikai rendszer. Nevezzük meg ennek néhány komponensét tetszőleges nyelvek (pl. a magyar, a francia és az orosz) közszávaival:

m:	<u>víz</u>	<u>tenger</u>	<u>felhő</u>	<u>eső</u>	<u>harmat</u>	<u>köd</u>	<u>dér</u>	<u>hó</u>
fr:	<u>eau</u>	<u>mer</u>	<u>nuage</u>	<u>pluie</u>	<u>rosée</u>	<u>brume</u>	<u>frimas</u>	<u>neige</u>
or:	<u>voda</u>	<u>morje</u>	<u>oblako</u>	<u>dozsgy</u>	<u>rosza</u>	<u>tuman</u>	<u>inyej</u>	<u>sznyeg</u>

Látjuk, hogy a nevek hangalakjuk révén, nem törvényszerűen persze, de semmiféle összefüggést nem sugalmaznak a megjelölt dolgok között; ennyiben a három nyelv "világképében" a megnevezett jelenségek egymástól függetlenek. Viszont minden magyar nyelvű fizika-tankönyvben megtalálható a következő vagy igen hasonló szöveg:

"A tengerek, a tavak, a folyók vize és a nedves talaj télen is, nyáron is párolog... A páradús meleg levegőből lehűléskor a fölösleges páratartalom kicsapódik, és láthatóvá válik. Így keletkezik a föld közelében a köd, a magasban a felhő.

A felhőket alkotó apró vízcseppek egymáshoz tapadnak, megnagyobbodnak, és esőcseppekként hullanak a földre.

Azok az esőcseppek, amelyek 0°C -nál hidegebb levegőrétegen jutnak keresztül, megfagynak, ekkor jégeső esik.

Ha a felhő hőmérséklete 0°C alá csökken, akkor a vízcseppek apró jégkristályokká fagynak meg. Ezek esés közben összeakadnak, és mint hópelyhek hullnak alá.

Éjszaka, ha erős a talaj lehűlése, a levegőből vízgőz csapódik le a tárgyakra harmat alakjában. Fagyponthoz alatta a harmat megfagy, és dér keletkezik."

(Kovács Zoltán - Zátonyi Sándor: Fizika. Az általános iskolák 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1967, 94-95.)

Nyilvánvalóan megvan a lehetősége annak, hogy ha valaki egész életében nem tanul fizikát, a nyelv nyújtotta képet, annak némely részletét élete végéig őrzi. Néhány megkérdozett felnőtt arra a kérdésre, mit gondolt ezekről a jelenségekről, mielőtt megismerte volna tudományos magyarázatukat, azt válaszolta, hogy összefüggéstelennek és rejtélyesnek

tűntek előtte vagy talán a 'tél' és a 'nyár' fogalmai szerint osztályozta őket. - Más a helyzet, ha a nyelv már maga jelez valamely valóságos összefüggést, vö. tej - tejszín - tejföl a magyarban; a lexikai jelentések elsajátításával megtanulhatók olyan összefüggések is, mint hogy a tenger "vízből áll" stb.).

Példánk jól mutatja: az ilyen és a hasonló tankönyvi szövegeknek már a megalkotása, másrészt megértése **k i l é p é s a " n y e l v i v i l á g k é p b ő l "**, például azáltal, hogy a spontán köznyelvi kifejezéseket olyan leírásoknak, bennük olyan új jelkombinációknak feleltetik meg, amelyek a tudománynak köszönhetik létrejöttüket, újratagolva a jelentésfolyamot. Az e típusú ismeretközlés természetesen nemcsak a tárgyról, hanem az alkalmazott kódok sajátosságairól is továbbít adatokat a befogadónak.

A beszélők komplex magatartásában föllelhetők azok a vonások, amelyek a nyelv és a tudomány közötti különbségtévés kifejlődéséről tanúskodnak. Az emberek általában helyes érzékkel különböztetik meg pl. a természeti vagy társadalmi tárgyú szakkönyveket mint ismeretforrást az ugyanezen objektumok neveit tárgyaló nyelvkönyvektől és szótáraktól. Sőt már maga a tudásvágy és a tanulás szükségességének belátása tartalmazza ezt az elvet.⁹

A legerősebb bizonyító erővel magának a természettudományos fejlődésnek mint szellemi munkafolyamatnak a tényei - részint a kialakult módszertani problematika, a metodológiai viták és irányzatok, részint a tudósok spontán vallomásai, elmélkedései - rendelkeznek. Ezek ugyanis teljes mértékben tudatosult és objektivált formában mutatják a természettudományos világkép és a természetes nyelv konfliktusát, a kutatási termékek verbalizálásának nehézségeit.¹⁰

9) A nyelvhez való viszony történeti átalakulásait tanulságosan elemzi Popovics (1975), 183-221. A magyarországi tudásszociológiai mérések szerint az ismeretszintre legerősebben ható tényező az iskolai végzettség (Békés (1980)), uitt vö. a "Hogyan keletkezik az eső?" kérdés adatait.

10) Mivel a XX. századi fizikának a természetes nyelvvel való kapcsolatát a klasszikus fizika közvetíti, a mai fizika mindenekelőtt egy metatudományos nyelv-problémával áll szemben, ld. erről Székely (1984), Spitz (1985). Az élményszerű megnyilatkozásoknak emellett is bőséges irodalmából idézzük W. Heisenberg egy iskoláskori élményének leírását, amelynek főszereplője a 'kötés' mindennapi fogalma egy fizika-tankönyvben: "A kép (a tankönyvben) nyilvánvalóan egy gáz állapotát akarta kicsiben bemutatni. Az egyes atomok csoportokba kapcsolódtak össze,

A fenti konkrétumokkal jelzett tényesorozatoknak közvetlen, fogalmi meggondolásoktól független értelmük, hogy a nyelv által nyújtott világismeret és az érvényes világkép szembesülése a beszélők gondolkodásában - a tudatosság különböző fokán - ténylegesen megtörténik, s következményekkel jár a cselekvésre.¹¹

1.3. A fentiekben körvonalazott közelítés faktuális vizsgálatokat alapoz meg, s nem kívánja meg a kérdés elméleti előzményeinek figyelembevételét. (A helyzet érzékeltetésére: a történetileg kialakult nyelv - világkép problematika egyik fő kérdése "a nyelvből való kilépés" lehetséges vagy lehetetlen volta. De - egyrészt - kérdésfeltevésünk szempontjából logikailag igaz: a "nyelvi világképet" megfigyelő ember kilép a "nyelvi világból". Másrészt a nyelvből való kilépés a tudomány, a technika, az oktatás stb. mai szintjén - mint rámutattunk - kézzelfogható mindennapos jelenséggé vált.) Mivel azonban a hagyományos problematika kiemelkedően fontossá vált ismeretelméleti és általános nyelvészeti vitakérdéseket

és pedig kapcsokkal és fűzőkarikákkal, melyek nyilvánvalóan a kémiai kötést ábrázolták. A szövegben pedig az állt, hogy az atomok a görög filozófusok véleménye szerint az anyag legkisebb oszthatatlan építőkövei. Ez a kép mindenkor heves ellenvetésre ingerelt s felháborodtam azon, hogy így ostobaságot lehet egy fizika-könyvben olvasni. Úgy gondolkodtam ugyanis: ha az atomok ennyire durva, szemléletes képződmények, ahogyan ezt tankönyvünk el akarja hitetni, ha oly bonyolult szerkezetűek van, hogy még kapcsaik és karikáik is vannak, akkor lehetetlenség, hogy az anyag legkisebb, oszthatatlan építőkövei legyenek" (Heisenberg (1958), 39). További visszemlékezéseket, véleményeket stb. olvashatunk a következő művekben: Bohr (1984), Hoyle (1978), Gánti (1978). Az Einstein-irodalomban érthetően különösen sok megemlékezést találunk olyan eseményekről, amelyek a mindennapi szemlélet, főleg a tér- és időfogalmak - sokszor viharos - ütközéséről tanúskodnak, ld. pl. Infeld (1959).

11) Szeretnék elhárítani azt a látszatot, mintha a nyelvet teljes egészében az elavultság és a konzervativizmus jellemezné legjobb tudásunkhoz képest. Ezt már csak azért sem állíthatjuk, mivel a nyelvi fogalmak, fogalomkapcsolatok tekintélyes része, úgy tűnik fel, igen nehezen volna felülvizsgálható a realitásnak való megfelelés szempontjából. Az ilyen tartalmakat egyelőre mint legjobb tudásunkkal nem ütközőket tekintjük. Talán különösképpen áll ez a társadalmi élet fogalmaira. Pl. az orosz rod fő szócsaládjának (rogyityel, rodnoj, rogyina, narod stb.) magyar megfelelőiben több különböző fő szerepel (szülő, rokon, anya (nyelv, föld)), haza, nép, nemzet stb.). Nincsen olyan kritériumunk, amely alapján a vonatkozásokban oly gazdag fogalomkör egyes kifejezésformáit adekvátabbaknak, másokat kevésbé adekvátak nyilvánítsuk. - Másrészt a nyelvi jelentésviszonyok sokszor bizonyulnak a kutatás ihletőjének. Néhány szakterületen (a pszichológiában, az ideológiakutatásban, a néprajzban) napirenden van a nyelvben rejlő szellemi értékek tudatos kiaknázása (erről áttekintően Buda (1982), Voigt (1982)).

tartalmaz, nem mulaszthatjuk el a hiányosság vádja nélkül, hogy kitérjünk a problematikának néhány pontjára és hozzá való viszonyunkra.

Némileg függetlenül attól, hogy milyen nyelvfilozófiai álláspontok alakultak ki egyidejűleg a nyelv és a megismerés (kultúra) viszonyáról,¹² századunk 20-as éveitől kezdve a kérdésnek két alapvető struktúrája látszik, mondhatni, egymást követően kibontakozni. Mindkettőben él egyfelől az a gondolat, hogy az egyes nyelvek "világszemlélete" eltérő, másfelől az, hogy a világról szerzett tudományos ismeret eltér a természetes nyelv "világszemléletétől". Azonban századunk első felében az utóbbi tagolódás nagyrészt kezdetleges, passzív formában volt jelen a kutatásban; a fő figyelem az egyes nyelvek és kultúrák eltérő gondolkodási stílusára irányult, e különbségeket hangsúlyozó irányzatokban és a velük való vitában egyaránt.¹³ Az új, nyitottabb probléma-szerkezet a 60-as években kibontakozott univerzális-kutatás egy termékeként alakult ki. E felfogásban a természetes nyelvek egymáshoz képest fennálló relativitása annak a feltevésnek alárendelt részévé vált, hogy a természetes nyelv "látásmódja" általában - s univerzális módon is - relatív, összehasonlítva más világmodelláló rendszerekkel, fontosság szerint mindenekelőtt a tudományos világképpel. Az új elméleti fejlménynek olvasható néhány direkt megfogalmazása; ezek egyike Voigt Vilmos egy összefoglalása: "...e jelenségek éppen egyetemesek, minden nyelvre és kultúrára egyaránt jellemzőek. Az új kutatások végeredmény-paradoxona: éppen összetettségében és különbözőségeiben azonos mindenütt az emberi nyelv." A hagyományosabb és az újabb szemlélet egyébként széles körben nem tudatosultak szembenállókként. De az utóbbit felismerhetjük egy sor kérdés újszerű kezelésében, pl. a nyelvi jelenség olyan, korábban

12) Néhány figyelemreméltó történeti és kritikai munka az alábbiakon kívül még természetesen számos kézikönyvben és tanulmányban tárgyalt irányzatokról: Slobin (1971), Vasziljev (1974), Szorokin (1974), McCormack-Wurm (1977), Csesznokov (1977), Kelemen (1977), (1981).

13) E korlátozottan termékeny problematika legszélesebben a Sapir-Whorf féle relativitáselméletben és annak nyomán bontakozott ki. A hipotézis bírálói, köztük a marxista kritikusok feladatukat egy időben főleg túlzások gyengítésében látták ("az emberi viselkedésre hatással van ugyan a nyelv, de nem erősen"), ami már csak azért sem nevezhető adekvát kritikai iránynak, mivel tudományos tapasztalatok széles köre tényszerűen bizonyítja, hogy nyelvi eredetű, illetőleg a nyelv által hagyományozott tartalmak képesek olykor az egész életvitelt meghatározó módon hatni az ember gondolkodására, művelődésére és személyiségére (a természettudományos fogalmak befogadásának nehézségeiről ld. pl. Gánti (1978), a mindennapi nyelv és a marxizmus kategóriái kérdéséről ld. Molnár (1982), a pszichológia tapasztalatairól ld. Buda (1974), (1982)).

"összenőtt" komponenseinek elvi szétválasztásában, mint a naiv és a tudományos fogalmak, a nyelvi és a nyelven kívüli ismeret, más irányban pedig a különböző közlési és világmodelláló rendszerek sajátosságainak már említett kutatásában, stb.¹⁴

A nyelvi relativitás hagyományos problematikájából két, az említett szemléletváltással automatikusan más megvilágításba került kérdéshez fűzünk megjegyzéseket: a) kiléphetünk-e nyelvi világképünkől?; b) ideologisztikus-e a nyelv?

a) Ha a relativitás-problémában nem azt tekintjük a fő kérdésnek, hogy kicsik-e vagy nagyok a nyelvek közötti "világnézeti" eltérések, hanem azt tartjuk döntőnek, hogy érvényes világismeretünk és a természetes nyelv(ek) "világnézete" a világ értelmezésének különböző rendszerei, akkor szemünkbe fog tűnni, hogy az utóbbi ellenkezőjét sem Sapir, sem Whorf nem állította, sőt, "...tudományos tapasztalataink gyarapodásával párhuzamosan meg kell tanulnunk küzdeni a nyelv sugallatai

14) Az idézetet ld. Voigt (1982)-ben, 157-158. - A fordulatról ld. Ullmann (1966). A kutatás modern elveit a nyelvészetben főleg Katz és Fodor jelentéseméletét követően kezdték megfogalmazni, ld. Antal (1976), Weinreich (1966), Bolinger (1968), Szépe (1969). Majd csakhamar a legkülönbözőbb szakterületeken - nem utolsósorban a társtudományok erősödő ösztönzésére - számos nyelvész magáévá tette a fenti gondolatokat. A hagyományok és a dogmák széles körű revízióját hajtja végre a nyelvfilozófus Vasziljev, a Szovjetunióban nagy érdeklődést keltett, 1974-es könyvében egyebek között cáfolja a tudományos fogalmak szükségszerű természetes eredetének tételét (ami pedig a természetes nyelv végtelen kifejezőképességét valló tételének a revízióját jelenti). - A nyelvészet és a kapcsolatos társtudományok konvergens fejlődéséről szólva rá kell mutatni, hogy századunk közepe táján a nyelvészet csakis az említett szemléletváltás alapján tudta kiépíteni kapcsolatait társtudományaival, amelyekben a nyelvészet számára többé-kevésbé újszerű univerzalista kérdésfeltevés magától értetődően létezett (ld. pl. a természetes nyelv - tudományos ismeret, tudományos nyelv viszony kérdését a logikában, vö. Kozlova (1976), Kelemen-Kenesei (1982); a nyelvészeti szemantika új elveinek kibontakozásáról ld. Kiefer (1975). A 70-es években új lendületet vett a természetes nyelv mint sajátos kognitív rendszer kutatása (Kintsch, Rosch, Schank és mások), ezekről a fejleményekről ld. Bruck (1980), Pléh (1980). - A gondolkodás többkódúságának (az antropológiailag univerzális vonások mellett) jelentős elvi és gyakorlati helye van a marxista filozófiában, a dialektikának az empirizmussal és a metafizikával való szembeállításán folytatán. Ld. pl. Engels (1977) az ún. józan ész korlátozott hatékonyságáról (203); a mindennapi gondolkodás és a nyelv - tudomány - művészet viszonyt vizsgálja Lukács (1965), főleg 27-70. A valóságmodellálás pluralitása körüli vitákban a viszonylagosság gondolatát radikálisan elutasítók átütő pszichológiai érveket sem tudtak felmutatni, ld. erről már Zsinkin (1964).

ellen" - írta Sapir.¹⁵ E dolgozat írója ezért hajlik arra, hogy Sapir és Whorf szélsőségesként számon tartott kijelentéseit a nyelv "hatalmáról" inkább felismeréseik szuggesztív megfogalmazásának hiperbolikus kifejezéseként tekintse, amelyeknek szó szerinti értelmezését a művek logikája annak ellenére sem igazolja, hogy azok nincsenek megfelelő súllyal ellenpontosva. - Igaz, a hiperbolikus kifejezés mód már önmagában arról tanúskodik, hogy az elméletalkotás feladata voltaképpen az utókorra maradt. Idők során viszont az eredeti gondolatkör jelentősége csökkent. A néhány évtizeddel ezelőtti gondolatvilágból - úgy tűnik föl - azok a nézetek őrizték meg leginkább aktualitásukat, amelyek az anyanyelv általi korlátozottság legyőzhetőségére koncentráltak, tudniillik ezek a nézetek mozgattak már akkor a relativizmus és az univerzalizmus későbbi szintézise által megerősített szempontokat.¹⁶

b) "Világképhordozó" és "ideologisztikus": vajon nem ekvivalensek-e ezek a kifejezések? Nem feladatunk ennek elbírálása. Azt azonban bizvást állíthatjuk, hogy bármily szűken értelmezzük az ideológiát, a világképnek nem lehet olyan fogalmát megalkotni, hogy a világkép ne fedne le ideológiai tartalmakat.

Az ideologisztikus jelleg s z ü k s é g s z e r ű s é g é r e való rákérdezés a kérdés megközelítésének marxista kategóriáival függ össze (társadalmi tudat, felépítmény stb.), míg más irányokra a problematikának sokkal inkább empirikus pszichológiai vagy szociológiai kutatása jellemző.¹⁷

15) Sapir (1971), 13; 1. még Antal (1984). Sapir felfogásának erre a fontos elemére - az elterjedt tárgyalásmódtól eltérően - már Szabolcsi (1976) rámutat.

16) Ezek közé a gondolkodók közé tartozott maga Sapir is. Vigotszkij kortárs elméletében jelentős a mindennapi és a tudományos fogalmak elemzése, valamint az idegennyelv-tanulás szerepének vizsgálata "a konkrét beszédformák és beszédjelenségek rabságából" való "kiszabadulásban", ld. Vigotszkij (1967), 205-323. A magyar nyelvtudományban a legkorábban Herman (1956) vázolta fel a probléma egy olyan megoldását, amelynek lényeges eleme a grammatikai jelentések és a tudományos érvényű ismeretek megkülönböztetése.

17) A nyelv - ideológia viszony vizsgálata a társadalomtudományokban igen széles körű: kultúratörténeti, folklorisztikai, irodalom- és művészetszemiotikai, pszichológiai, sőt ismeretelméleti területeket foglal magában. A nyelvészet területeihez közelebb álló elméleti csomópontok (a teljesség igénye nélkül): a szovjet "szociológiai nyelvészet" (Bahtyin, Abajev és hatásuk); a relativitás-hipotézis szociolingvisztikai utólete (D. Hymes nyomán); a stanfordi szociális pszichológiai iskola (1. Buda (1982)). Az elméleti stúdiumok sorában releváns a probléma szempontjából a referencia azonosságának problémája a szemantikában. Ld. az 5., 11., 12. jegyzetet is.

Tudománytörténeti tanulság is, hogy a kutatás menetét, eredményességét meghatározza, milyen relációban értelmezzük a nyelvi viszonylagosságot.¹⁸ A bahtyini hagyomány tanúsága szerint az ideologisztikus nyelv hipotézise akkor válik reálissá és igen termékennyé, ha társadalmi univerzálékból vezetjük le (a társadalmi lét- és tudatformák történetiségéből, a tudás viszonylagosságából). Egyebek között így válik lehetővé, hogy egyetlen keretben djunk számot mind az egyes társadalmi csoportoknak sajátos, mind akár a nagyobb formációkon is átnyúló - a nyelv szempontjából bizonyára nagyobb jelentőséggel bíró - ideológiai tartalmakról. - Figyelemreméltó, hogy ez a koncepció egybevág az univerzálékutatás általunk pozitívnak tartott fejleményével, amennyiben közös bennük az a gondolat, hogy a természetes nyelv viszonylagossága egy sokrétű kultúrában való részesedés értelmében a nyelvek egyetemes tulajdonsága.

A különféle viszonylagosság-hipotézis sorsából metodológiaiailag rendkívül jelentős tanulságot vonhatunk le: a relativitás és az egyetemesség kizáró alternációja szűkíti a kutatás horizontját (mind logikailag, mind a megfigyelhető történeti folyamatban), megszűnnek a kapcsolódás lehetőségei más társadalomtudományi szintekhez és területekhez. Szintézisünkkel viszont tágul a horizont, s kapuk nyílnak más tudományterületek felé.

2. Egy módszertani feltevés

A következőkben egy szűkkörű elemzés erejéig kísérletet teszünk a "nyelvi világkép" objektív tartalmi jellemzőinek felderítése. Az objektív megje-

18) Ismeretes a társadalmi osztálytagolódás meghatározó szerepéből kiinduló marriizmus kudarca. Az 50-es években lezajlott ún. marriizmus-vita a nyelvi viszonylagosság alapjaként közvetve ugyancsak az osztálytagolódást ismerte el (a kialakult konszenzus szerint az "össznépi" nyelv lényegében csak ideológiamentes lehet). Ez a felfogás akadályozta a nyelv és a gondolkodás hangoztatott egységének vizsgálat tárgyává tételét, de az empirikus kutatások előtt sem nyitott igazi utat. Az osztálytagolódásnak a társadalom-elmélet középpontjába helyezését világosan bírálja Markarjan (1971). Bahtyin azonban, amikor az osztály meghatározó szerepét - úgy tűnik fel, jelentőségén túl - hangoztatja, nem emellett érvel, hogy nincsenek "össznépi" nyelvi szabályok, hanem emellett, hogy n e m l e h e t n é n e k, ha az individuális beszédaktusra nem volna igaz az, hogy n e m m ö n o l o g i k u s, hogy szociológiaiilag elemezhető struktúra (ld. Bahtyin (1986), főleg 193-350; a jel - ideológia problémáról ld. Bakhtine - Volochinov (1977) is).

lölés azt hivatott kifejezni, hogy a világra vonatkozó nyelvi információk igazságát, érvényes világismeretünkhöz való viszonyát kívánjuk vizsgálni (egy korábbi példánkat véve hasonló kérdéseket, mint: igaz-e, hogy a Péter füle, János füle, a kosár füle kifejezések - helyes használat esetén - egyazon fajtájú dolgokra vonatkoznak?)

E cél valóra váltása egyike a nyelvi relativizmus alapkérdései körében kijelölhető feladatoknak, azonban választása nem tetszőleges. A "nyelvi világkép" "igazság-dimenziója" ugyanis már maga olyan hipotézis, amely egy sor filozófiai és módszertani kérdésre meghatározott választ feltételez; feltételezi mindenekelőtt annak elismerését, hogy van rajtunk kívüli világ, amelyben a dolgok valódi állása determinált, s amelyről vannak biztos (bár nem változhatatlan) ismereteink. Ki kell emelnünk, hogy ezekkel a filozófiai előfeltevésekkel azt a felfogást tesszük magunkévá, amely a nyelvi és a tudományos világkép között nem pusztán formai, "stílusbeli" különbséget lát, hanem az utóbbit igazabbnak tartja az előbbinél, azazhogy a tudományos világképet a valóság (viszonylag) hű képének tekinti. Célkitűzéseink indítéka felől nézve valójában arról van szó, hogy amennyiben a fenti gnoszeológiai felfogással rendelkezünk, a valóság nyelvi képe azáltal válik jellemezhetővé számunkra, hogy ismerjük a dolgok valódi állását.

Kézenfekvő, hogy követve a relativitáselmélet metodikáját, a nyelv - tudomány (valóság) viszonyában ugyancsak valamilyen összevető eljárást alkalmazzunk. Az említett szembeállításnak azonban nincsenek gyakorlattá vált módszertani hagyományai.¹⁹ Már csak ezért is vállalkoznunk kell arra, hogy e viszony vizsgálatát megkíséreljük egy új hipotézissel megalapozni.

Feltevésünk pontjai:

1. Színvonal, fejlettsége felől elvben bármely tudás, amelyet helyesnek fogadunk el, alkalmas a nyelv és a valóság szembesítésére. (Reális megfigyeléseket tehetünk tapasztalati tudásunk alapján; nem semmitmondó a tökéletlenül megalapozott ismeret sem; nem értéktelen tükör egy iskolás tétel sem.) Az eredmény adekvátsága természetesen függ az összevetendő objektumokra alkalmazott elméletek adekvátságától.

19) A kifejezetten módszertani témák aránya a relativitáselmélet irodalmában viszonylag nem nagy, s ezen belül is az elmélet ellenőrzésére kidolgozott pszicholingvisztikai kísérleti módszertan a jelentősebb. A nyelvészeti szemantikában általában valamilyen univezális szemantikai

2. Szembesítsük a "nyelvi világgéppel" a dialektikus materializmus (marxizmus) ontológiai elméletét, alapvetően abból a megfontolásból, hogy a legkényesebb filozófiai viszonyok (anyag - szellem, természet - társadalom, elmélet - gyakorlat stb.) problémáinak egységes megoldásával a dialektikus materializmus világismeretünk jelenlegi legáltalánosabb absztrakcióját képviseli. Kíváncssá teszi ezt a választást az is, hogy rendszerezett összehasonlító vizsgálat még nem folyt ezen a területen.

3. A nyelvi és a dialektikus materialista világgép globális összevethetősége ma még csak elméleti lehetőség (viszont ez a lehetőség megvan!).²⁰

4. Fragmentális - igaz, ennyiben eleve tökéletlen - egybevetések akkor vihetők keresztül, ha találunk egybevethető állításokat.

A kommenzurabilitás fő feltételének a tudományelmélet két gondolati tartalom ún. közös referenciáját tekinti. A marxizmus - nyelv viszonyban ezt a feltételt a készen talált fogalmak programatikus

jegyrendszer, nyelv szolgál a közvetlenül adott nyelvi anyagtól való eltávolodásra. A mai szemantikában erős igény van arra, hogy a jelentés leírása megfeleljen valamilyen tanulási/megismerési modellnek, ld. pl. Halle-Bresnan-Miller (1978), Bruck (1980), ld. a 14. jegyzetet is. Szempontunkból döntő fontosságú, hogy az igazság-probléma nincs vagy nem igazán van jelen az említett módszertani koncepciókban; s talán épp ennek köszönhető, hogy "a nyelvből való kilépés" kimutatására még nem sikerült eléggé meggyőző eszközöket kifejleszteni. A természetes nyelvek ontológiai adekvátságára való rákérdezéssel érdekes módon a nyelvészetben nem, hanem a logikában találkozunk, ld. Vasziljev (1978), Fehér (1983); ennek a területnek elsajátításában azonban föltétlenül figyelembe kell vennünk azt a távolságot, amely a "Hogyan oldhatók meg meghatározott logikai problémák?" és a "Miféle objektum a természetes nyelv?" kérdések között van.

20) Az összevethetőség melletti döntő érv, hogy a marxizmus filozófiai elmélete a készen talált nézetek - köztük a mindennapi ismeretek és nyelvi kifejezésük - tudatos kritikájaként született, vagyis genesis és összemérés itt nyíltan összetartozik. - Korlátozza az összemérés lehetőségeit, hogy nem tudjuk pontosan megmondani - legalábbis egyelőre - sem azt, mit "állít" az e g é s z nyelv a valóságról (mit jelent egy nyelvi állítás a nyelvi rendszer kontextusában), sem pedig azt, milyen nyelvi forma fejezi ki a legjobban a marxizmus filozófiáját. - Megemlíthető még: mint ismeretes, a marxizmus törvényeiből nem dedukálhatók a valóság konkrét részleteire vonatkozó ismeretek. Az ebből adódó nehézségek azonban annyival kisebbek a látszólagosnál, hogy a valóságot értelmező kategóriák száma a marxista filozófiában nem kevesebb, mint a szemantikában alkalmazott legáltalánosabb jegyek száma (vö. Élő, Élettel, Személy, Ágens stb.).

kritikája, az ún. megőrző megszüntetés módszere biztosítja. Hogy ez a módszer, illetve megvalósítása konkrétan miben áll, arra lássuk pl. az alábbi kijelentéseket Marx első átfogó gazdasági munkájából:

"Kiindultunk a nemzetgazdaságtan (ti. a polgári politikai gazdaságtan, M.I.) előfeltevéseiből. Elfogadtuk nyelvét és törvényeit. Feltételeztük a magántulajdont, a munka, a tőke és a föld, valamint a munkabér, a tőkeprofit és a földjáradék szétválasztását, ugyancsak a munka megosztását, a konkurenciát, a csereérték fogalmát stb. Magából a nemzetgazdaságtanból - saját szavaival - mutattuk meg, hogy a munkás áruvá... süllyed le..."²¹

Az idézet kétséget kizáróan mutatja, hogy a polgári és a marxi gazdaságtannak van közös referenciája. Az idézetben jellemzett eljárás egy példaként tekintünk a csereérték marxi fogalmának kifejtését. Ebből idézünk:

"(Az árufetisizmus hatását a közgazdászokra, M.I.) bizonyítja többek között az unalmas és ízetlen civakodás arról, mi a természet szerepe a csereérték képzésében. Mivel a csereérték egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a dolgokra fordított munkát kifejezzék, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint teszem a váltóárfolyam..."²²

Mellőzve a jelentésviszonyok elemzését, ezúttal hadd mutassunk rá csupán arra a mozzanatra, hogy Marx nem ejti el a csereérték fogalmát, azonban tagadja a csereérték létszférájára vonatkozó korábbi nézetet.

A fentiekre tekintettel fogadjuk el, hogy a marxista filozófia (egyik) jellemző kifejezésformája: egy objektum készen talált értelmezésében egyes jegyek vagy függőségek megváltoztatása, illetőleg e művelet szükségszerűségének bizonyítása. (Vö.: 'A csereérték nem természeti jelenség, hanem társadalmi mód...')²³

Összevethetőnek fogjuk tekinteni (egyebek között) az olyan nyelvi, illetve filozófia állításokat, amelyek az alkalmazott fogalmak

21) Marx (1977), 99; ld. még Marx Előszavát uo.

22) Marx (1967), 95-96.

23) Ld. ezzel kapcsolatban Ancsel (1983) a marxi "paradoxonokról", 392-396.

(példáknban: 'csereérték'. 'természet', 'társadalom', 'mód' stb.) birtokában levő ember által felismerhetően a fenti "paradox" viszonyban vannak egymással.²⁴

5. Végül a nyelvi "állítás" fogalmáról. Tárgyi (nyelvészeti, pszichológiai), valamint módszertani érvek egyaránt szólnak amellett, hogy a "nyelvi világkép" összefüggéseit állításokként írjuk le, noha a "nyelvi világkép" természetesen nem tartalmaz állításokat. Ez annyit jelent, hogy feltételezzük azokat a világra vonatkozó állításokat, amelyek az alkalmazott értelmezési elvek szerint a nyelv formaviszonyaiban megmutatkoznak (l. az 1.1. pontban és alább).²⁵

A fentiek jegyében, de szándékunk szerint parciális magyar nyelvi anyagon végzett elemzéstől persze nem várhatunk közvetlen választ arra a kérdésre, milyennek "látja" a nyelv a valóságot. Az eltérő kérdésfeltevés vagy kutatási cél miatt egyelőre nem fogunk tudni hozzáférni olyan részletekhez sem, mint pl. a 'hő' mindennapi és fizikai fogalma, a 'madár' mindennapi és biológiai jegyei, amelyekre ma számos (főleg pszicholingvisztikai) stúdium irányul. A marxista filozófia által előhívott, s ezért általánosabb szintről induló nyelvi sajátosságok megrajzolásához azonban találhatunk hasznosítható támpontokat.

3. A "nyelvi világkép" néhány provizórius vonása egy vizsgálat alapján

3.1. Feladatunk megoldása három fázisban történhet: ki kell jelölnünk az összevetendő nyelvi, illetve filozófiai állításokat, majd szembesítenünk kell őket, végül a kapott eredményeket lehetőleg értelmeznünk kell a "nyelvi világkép" tartalmi jellemzőiként.

24) Pl. összevethetőnek kell tartanunk (legalább némely aspektusban) a mindennapi értelemben vett anyagoknak, tárgyaknak, dolgoknak nyelvi (főleg: grammatikailag jelölt) osztályait és az anyagi mozgásformák - anyagfajták tanát a marxista ontológiában. Állíthatjuk egyebek között, hogy a nyelvre a felsorolt létezők eléggé egyöntetű kezelése jellemző, miközben a marxista lételmélet jelentős különbséget tesz pl. a természeti tárgy és a munkatermék között. A két rendszerhez tartozó fogalmak közös referenciája teszi értelmessé Marx ilyen lételmélet-kritikai mondatait: "...egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház..." (MEM 46/I., 18).

25) A pszichikus tartalmak állítások formájában való rögzítéséről mint kutatási eljárásról ld. pl. Buda (1974), Bruck (1980); vö. még Vigotszkij (1967) a belső beszéd állítmányi jellegéről.

Ezúttal képviseljük a "nyelvi világgépet" - pontosabban annak "vehiculumát" - a magyar mindennapi nyelv igéből és kiegészítőkből (vonzatokból) álló kifejezései, amelyek a verbális megnyilatkozásokban mondatként vagy egy szituáció nominális leírásaként szerepelhetnek (pl. Egy szűnyog az orromra szállt; ...az, hogy egy szűnyog az orromra szállt).²⁶

Soroljuk a magyar igés kifejezéseket a következő - egyszerűsített - osztályokba:²⁷

- I. A puszta ige mint "zárt kifejezés" (Esteledik.).
- II. Alanyos ige (Péter alszik.).
- III. Alanyos-tárgyas ige (Péter nézi Máriát.).
- IV. Alanyos-határozós ige (Péter ránéz Máriára.).
- V. Alanyos-tárgyas-határozós ige (Péter a sót az asztalra teszi.).
- VI. Alanyos-határozós-határozós ige (Péter átmegy Pestről Budára.).

A szerkezetekben rejlő "állítások" kiemelését meggyorsíthatjuk azzal, hogy felhasználjuk - a számtalan lehetőség közül - Sechehaye (1982) kiváló érzékenységgel megírt fejtegetéseit képzeletünk/képzeteink és a nyelvi formák megfeleléseiről.²⁸

Ezek értelmében az I-VI. szerkezettypusokról mindenekelőtt azt szögezhetjük le, hogy - Sechehaye és más szerzők kifejezéseivel szólva - az I. kivételével a magyar igei állítmányú mondatok is megannyi kis

26) Ennek a nyelvi síknak választása mellett szól, hogy az igés szerkezetek a "nyelvi világgép" alappilléreinek számító szófaji kategóriák működtetése révén valószínűleg minden más eszköznél hatékonyabban valószínűsítik meg a valóság nyelvi tagolását. Más dimenziókat megnyitó, más összefüggések is vizsgálhatók azonban, vö. az azonos fő által meghatározott szócsaládokat (pl. száll - szállít stb.), a lexikai jelentések összefüggéseit és fejleményeit (pl. száll: madár, por, hang, örökség vkire stb). Sőt az utóbbiak hatása megmutatkozik az igés szerkezetek sajátosságain is.

27) Ehhez azokat a nyelvtani elemzési eredményeket használjuk fel, amelyeket a klasszikus strukturalista iskolától napjainkig több irányzat elfogad. - A nyelvi példákat mondat formában szerepeltetjük.

28) L. főleg 282-336. - Hasonlóan tulajdonít tartalmakat a szófaji, illetőleg a mondatrészi kategóriáknak - sok más magyar nyelvtani mű között - Tompa (1961-1962) is. Azért támaszkodunk mégis elsősorban Sechehaye művére, mert ez utóbbi egyúttal egészen világossá teszi a magyar nyelvtani munkákban általában hiányzó vagy elmosódó gondolatot,

d r á m a képében írják le a világot, a dráma aktív és passzív szereplőinek s tevékenységüknek és viszonyaiknak megjelölésével. A világ ugyanis e n t i t á s o k b ó l , i n d i v i d u á l i s l é n y e k b ó l áll (főnevek), amelyeknek tevékenysége egy-egy f o l y a m a t (igék). A mondat megjelöli egy adott folyamat c s e l e k v ő e l i n d í t ó j á t (alany; de az alany cselekvés elszenvedője is lehet), továbbá azokat az entitásokat, amelyek az adott folyamatnak alá vannak vetve, annak nélkülözhetetlen t a r t o z é k a i , e l s z e n v e d ő i (vonzatok).

Látszik most már, hogy az I.-VI. típusokba tartozó szerkezetek "állításai" egyrészt eldöntik a létező dolgok entitás- vagy folyamat-jellegét, másrészt kimondják, hogy mely folyamatok mely entitások tevékenységei lehetnek, továbbá jellemzik az egyes folyamatokat aszerint, hogy hogy azok hatása milyen entitásokra terjed ki a megvalósulás során. A folyamatok nem kis része a világ lényeiének "monodramájaként" zajlik (Péter alszik; Megérett a szőlő; stb.), sőt előfordulnak mintegy teljesen önmagukban zajló, mintegy a világ lényeitől nem korlátozott folyamatok is (Esteledik; Fagy; stb.). Mindezeket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy az igés szerkezetek "világképe" a k i t e r j e d é s elvén nyugszik: a folyamatok végbemenetele több vagy kevesebb (vagy nulla) entitást feltételez, azazhogy - az utóbbiak felől nézve - valamely entitás tevékenykedése több vagy kevesebb (vagy nulla) más entitásra terjed ki.²⁹

azt, hogy, "az objektív gondolkozás és a nyelv fogalmai között" "mélységes különbség" áll fenn (332), így módon a nyelvi fogalmak elkülönítésében tudatosabban képes eljárni. Megjegyzendő: pillanatnyi célunk nem a nyelvi fogalmak realitásának vitatása (az utóbbinak klasszikus példája Benveniste (1950)), hanem azoknak csak rögzítése. A hagyományos "nyelvtani jelentéstan" és a sechehaye-i leírás csakis ilyen szemzőből tekintve vág egybe. A szófajokat hasonlóan értelmező modern irodalomból ld. pl. Chafe (1971).

29) Vélhetőleg helyesen tesszük, ha a 'kiterjedés' fogalma révén a nyelvi "állításoknak" a mindennapi látásmód, illetve a klasszikus fizika térbeli, dinamikai stb. szemléletével való rokonságát hangsúlyozzuk. Valójában a szóban forgó szerkezetek által sugalmazott tartalom lehet ennél több is, de lehet kevesebb is. Egyrészt figyelemreméltó, hogy az ige - vonzat viszonyokkal kapcsolatban Sechehaye a tranzitivitás, a fogalom önmagában való elégtelensége, Weinreich (1966) pedig a logikából származó fészkelés (nesting) kifejezést használta. Hozzá kell tennünk: a "fészkelés" típusú jelkombinációt, illetőleg a linking vagy nesting jellegét Weinreich univerzális vonásnak tartotta (163-167). De az is lehet, hogy egy ige - vonzat kombinációnak tulajdonítható világnézeti tartalom nem több ennél: "... a grammatikai konstrukciók legmélyén is az a felismerés lappang, hogy ... két jelenség ö s s z e f ü g g é s b e n van" (Sebestyén (1967), 191).

Talán nem hat túlságosan ad hoc lépésnek az áttérés a marxista világrépre, ha a fentiek után rögtön arra mutatunk rá, hogy az alapvető nyelvi kettősség-hármaság összetevőit - a folyamatszerűséget, továbbá a lényyszerűséget mint tevékenykedő, illetve mint alávett jelleget - a marxista filozófia szellemében nem lehet "külön kimondani", mivel ebben a rendszerben a létezés abszolút értelemben mozgásban levés és tárgyas létezés.³⁰ E ponton azonban egyelőre máris meg kell állnunk, annak elismerésével, hogy az említett nyelvi és marxista fogalmak összevethetők, s mindenesetre lényegesen különböznek. Viszonyaik feltárása ugyanis előreláthatólag felettebb bonyolult és és nem kis részben esztétörténeti munka.³¹

A marxista és a "nyelvi világrépre" jellemző a z o n o s n e v ű kategóriák vizsgálata helyett célszerűbb egyelőre azt a primitívebb, de egzaktabb módon megoldható feladatot vállalnunk, hogy azokat - az alapkategóriák k ö v e t k e z m é n y é n e k tekinthető - konkrétabb rendszereket állítjuk párhuzamba, amelyekkel a nyelv, illetőleg a marxista filozófia a valóságot vagy annak részleteit átfogja.

A marxista irodalomban általánosan elfogadott, hogy - megelőző ismeretelméleti megfontolások alapján - az anyagi világ alapvető struktúrájának a mozgásformák olyan rendszerét tartják, amelynek lényege a sajátos törvényszerűségekkel meghatározott létformák történeti és egyidejű egymásba épülése az egyszerűbbtől a bonyolultabbig. A szaktudományok közreműködésével a következő fő mozgásformákat mutatják ki:

- A) Szervetlen lét (fizikai mozgásformák),
- B) Szerves lét (biológiai mozgásformák),
- C) Emberi lét (társadalmi mozgásformák).³²

30) Ld. pl. Marx (1977), főleg 199-201.

31) Ld. a 2. pontot, továbbá Molnár (1982). - Bár annyi első látásra feltűnik, hogy a marxista létezés-fogalom meglehetősen nyelvre szabott, amennyiben éppen a nyelv centrális jelentőségű osztályainak különállását szünteti meg a maga számára, persze ezzel jelentőségüket is igazolva. Összevetés gyanánt mondhatnánk ugyan olyasfélét, hogy pl. az "Egy szűnyog az orromra szállt" kijelentés objektív igazsága teljesebb volna az eset megtörténtekeor ezzel a kiegészítéssel: "Orrom magára csábított egy szűnyogot", mely utóbbi - bár mondható nyelvileg - nem következik a kiinduló lépésből, miközben a marxi fogalmi szerkezet azonnal képes fölidézni. Az ilyesféle kiegészítésekkel - így a szűnyog, illetve orrom "cselekvésének" taglalásával - azonban még bőven belül maradnánk a nyelv bűvkörén.

32) Ld. pl. Lukács (1976) III., Prolegomena, 152-156; Horváth - Szigetvári (1977).

Az ígés szerkezeteknek az a jelentésszintje, amelyen e szerkezetek az A)-C) kategóriákkal összefüggésbe hozhatók, a lexikailag konkrét szerkezetek; ezek "világképi" szempontból hiteles közege pedig a mindennapi nyelvhasználat, amelynek során a beszélők aktuális eseményeket írnak le, tapasztalati szabályszerűségeket, köznapi általánosításokat stb. fogalmaznak meg.³³ Bármennyire kezdeti és közelítő jellegű is a várható eredmény, mégis jogos és következetes lépést teszünk a két világkép összehasonlításában, ha vesszük az I.-VI. osztályokba tartozó, lexikailag és szituacionálisan konkrét (mondatként felfogott) szerkezetek sokaságát, s - vállalva a beszélői nyelv- és világismeret mintaadójának szerepét - megpróbáljuk minősíteni őket az A)-C) filozó-fiai-szaktudományos kategóriákkal. A minősítés alapja a szerkezetek referenciális jelentése; menete pedig ahhoz hasonlítható fordítási művelet, amikor mindennapi fogalmakról tudományos ismeretekre térünk át, vö.: Mi a jégeső?; stb.

3.2. Előre kell bocsátani, hogy az elvégzendő művelet bizonyos veszteségei előre láthatóak. Egyebek között: a tudományos kategóriák dialektikus viszonyai érdemben nem fejezhető ki; ugyancsak nem kategorizálás dolga a nyelv antropomorfizmusa és a tudomány "nekünk való" volta közötti különbségtevés. A fájdalmas, de pillanatnyilag kivédhetetlen kompromisszumok megkötése után tekintsük a nyelvből való kilépés kezdő műveleteinek, ha az ígés kifejezéseket a következőképpen minősítjük:

A) F i z i k a i mozgásformák kifejezői:

Esteledik; Villámlik; Csillag a harmat; Kopnak a sziklák; Az eső lehűtötte a levegőt; A nap a felhők mögé bújt; A Duna két ágból ered; A folyó egy szakaszon finom homokot rakott le a partra; A hegyekből olvadáskor patakokban zúdul le a víz a völgybe; stb.

Ugrásszerűen megnövekedne az ide tartozó anyag a magasabb létszférákra közvetlen(ebb)ül utaló kifejezésekkel:³⁴

33) Mint korábban rámutattunk, már a mindennapi nyelvhez közel álló szaknyelvi kifejezések sem a legjobb reprezentánsai a "nyelvi világképnek", vö. pl. A madarakra a fejlett ivadékgondozás jellemző vs. A madarak gondosan nevelik fiókáikat; ld. még a 2. pontot. A mindennapi nyelv és a szaknyelvek között azonban nincs éles határ.

34) A több arcú (fizikai-biológiai-társadalmi) kifejezések kategorizálásának valamilyen hipotézisét akkor volna értelme kidolgozni, ha azt valamilyen további speciális vizsgálat indokolná; ilyet azonban

Kanyarog az út; Ég a tető; Habzik a sör; Elromlott az óra; Szellőzik a szoba; A szél becsapta az ablakot; Az autó elgázolt egy őzet; A fák árnyékot vetnek a házra; A szomszédból áthallatszik hozzánk a gyereksírás; stb.

B) B i o l ó g i a i mozgásformák kifejezői:

Nő a fű; Két nyúl szalad a mezőn; Elszaporodtak a csigák; Gyógyul a kutya sebe; A kukorica megsínylette a szárazságot; A hosszú út elcsigázta a lovakat; A fény bántja a bagoly szemét; A barackfa meghozta első termését; Egeret fogott a sün; A macska leugrott az ablakpárkányról; A fertőzés áterjedt a kecskékre; A fecske sárból tapasztja a fészket; stb.

C) T á r s a d a l m i mozgásformák kifejezői:³⁵

a) Tárgyakkal való operálás, fizikai munka; Aratnak; Állványoznak; Evez; Kertészkedik; Leveszi a doboz fedelét; Összerakja a fűrőt; Automata osztályozza a gyümölcsöt; Balett cipőket készít; Maró a nyaggal dolgozik; Rákapcsoltak a mozdonyt a szerelvényre; A padlót fával és műanyaggal burkolják; stb.

b) Pszichikus tevékenység, szellemi munka: Tanul; Döntött; Unatkozik; Észrevette a füstöt; Megjegyezte a telefonszámot; Átgondolta a helyzetet; Elolvasta a tájékoztatót; A válasz megdöbbenetete; Jó eredményre számít; Örül az esőnek; A tünetekből ételmérgezésre következtettek; stb.

c) A gazdasági szervezethez tartozó tevékenységek: A vállalat ma már exportál is; Ellátási zavarok keletkeztek; Tervezőt keresnek; A csatornázást alvállalkozó végzi; Hulladékanyagokkal kereskedik;

most nem tervezünk. A többarcúságot a dialektikával azonosítani hibás feltevés volna. - Itt jegyezzük meg, hogy az egyes kategóriákon belül a példák felsorolásában semmiféle ontológiai elv nem érvényesül; a felsorolás kizárólag a grammatikai szerkezetek I. - VI. rendjéhez igazodik.

35) A C) kategóriában a könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerű megkülönböztetni néhány - társadalomelméletileg releváns - alkategóriát. Közülük a genetikusan elsőrendűeket használjuk fel; olyan, lehetséges kategóriákat, mint Tudomány, Művészet, Jog, Politika, Hadászat stb. helykímélési céllal figyelmen kívül hagyunk. - A példamondatokban a ki nem tett meghatározott alany vagy tárgy: ő,ők,őt.

Befizetett lakásra; Hitelre tart igényt; A gépeket a szövetkezet biztosítja a háztájinak; stb.

d) Társas viselkedés, jelhasználat, kommunikáció: Összebarátkoztak; Jól alkalmazkodik; Gondozza idős rokonát; Csókolgatja a kisbabát; Tiltakozik a rendelet ellen; Bizalmaskodik a vevőkkel; Figyelmeztették a veszélyre; Kért egy pohár vizet az ápolónőtől; Vitába bonyolódott a főnökével; A rádió közvetíti a mérkőzést; A kosztümök a kort idézik; Keveset beszél; Levelet írt a szerkesztőségnek; Fejbólintással válaszolt a kérdésre; stb.

e) Fizikai/biológiai folyamatok, aspektusok:³⁶ Gyermeük született; Felnőtt; Ebédel; Elájult; Betegeskedik; Tornászik; Az utcán mindig siet; Az asztalra könyököl; stb.

D) Általános kifejezések (az elemzés során létesített kategória, mibenlétéről l. alább): Vmi; Van; Kezdődik; Folyik; Befejeződik; Csökken; Növekszik; Változik; Vmi vmit; Okoz; Gátol; Képez; Tartalmaz; Helyettesít; Vmi vmiben/vmiből/vmire stb.; Áll; Átalakul; Bizonyul; Egyezik; Hasonlít; Irányul; Összefügg; stb.

Ha a nyelvi kifejezéseket a feltett módon explicitté tesszük, kb. így: 'A Villámlik jelű jelű valóságrészlet önmagában zajló folyamat, a világ lényekre nem terjed ki'; 'A Kanyarog az út jelű valóságrészlet az út jelű lény monodramatikus cselekvése'; stb., az eredmény intuíciónk szerint valóban elfogadhatatlan. Ugyanakkor valóan meggyőző, hogy az előbbi a szervetlen természet, az utóbbi pedig az emberi lét megnyilvánulása. Voltaképpen, ha a marxi lételméleten alapuló filozófiai-szaktudományos modellt igaznak tekintjük, a tőle való lényeges eltérést pedig tévesnek minősítjük, akkor az ígés szerkezetekből az alkalmazott séma szerint kiemelt valamennyi "nyelvi állítást"

36) Itt - nem elméleti megfontolásból - olyan kifejezéseket említünk, amelyeket a (magyar) nyelv emberre specializáltan használ. Az emberről különben semmi olyat nem állíthatunk, ami ne "érne föl" a társadalmi lét szintjéig, beleértve még a közvetlenül fizikai okkal magyarázható eseményeket is, pl. A palló megbillent, és Péter beleesett a vízbe.

szükségszerűen tévesnek kell mondanunk. Ez utóbbi állítás azonban, mivel a kérdéses viszony tartalmi vizsgálatáról már a fenti összevetés előtt lemondtunk, nem tartozik az ebből származó eredmények közé. Mint rámutattunk, az alapkategóriáknak csupán egyes következményeit állítottuk szembe. Ezek viszonyai - egyes megfelelések, mennyiségi összefüggések, arányok stb. -, mint a következő pontban igyekszünk megmutatni, magukban is következtetni engednek a "nyelvi világkép" néhány sajátosságára.

3.3. L e m e z t e l e n í t ő m a r x i z m u s (elmélet). Tapasztalhatjuk, hogy a marxista ontológiának csupán elemeivel való szembesítés is különlegesen éles fényben leplezi le a nyelv két legfontosabbnak tartott valóságtükröző vonását: fenomenologizmusát és antropomorfizmusát. (Bizonyára hasonló eredménnyel járna a "nyelvi világképnek" valamely átfogó szaktudományos elmélettel való összevetése is. A szaktudományok speciális elméleteitől érthető módon attól függően várhatunk hasonlót, hogy mennyire közvetlenül vonatkoznak a világra.) Ezzel szemben bizonyos, ún. fundamentális fogalmaknak és "nyelvi realizációjuknak" ("felszíni" megjelenésüknek) komponenciális megfeleltetése - ami sok évtizedes gyakorlat a szemantikában - legfőljebb a jéghegy csúcsait mutathatja meg, mivel ekkor semmi biztosítékunk nincs arra, hogy felszíni és antropomorf megnyilvánulásokat nem ugyancsak felszíni és antropomorf jegyekkel írunk le.³⁷ A lényeges tehát - nézetünk szerint - az, hogy a nyelvet valamely nem fenomenológiai és nem antropomorf tudás fényében vizsgáljuk (amelyben a fogalmi komponensek extralingvisztikus viszonyban vannak egymással). Végül is az emberek a nyelv segítségével nyelven kívüli dolgokról beszélnek. Hogy tisztázni lehessen, miként van a nyelv a nyelven kívüli valósághoz rendelve, kétségtelenül tudnunk kell, miféle dolgok azok, amelyekről az emberek beszélnek.

Az igés kifejezőkészség már néhány, a marxizmus rendszerét közelítő felmérő lépés tükrében is jelentősen emberközpontúbbnak mutatkozik a köztudottnál, s többféleképpen is.

Könnyen lehet, hogy a nyelvészeti munkában a nyelvésznek az az

39) Az erősen poliszemantikus igék ugyanakkor a mindennapi élet fontos alkotórészeit jelölik. Az utóbbiak között bizonyos műveletek (adás, fogás stb.) szerepét az intellektuális fejlődésben a pszichológia tárta föl. Egyes feltevések szerint az adás aktusának társadalom- és kultúraszervező hatása is volt a történelemben, ld. Service (1972). Mindez azonban nem magyarázza a sokjelentésű igék némelyikének fantasztikusan terjedelmes és minden elemző által megfigyelt diffúz jelentéskörét; ld. Molnár (1983).

ingerülete, amely tekintetét a nyelven kívülre irányítja, gyakran kerül a kutatás számára kedvezőtlen gátlás alá. Ugyanis mihamarabb tudatosan megpróbálunk egyszerre tekintgetni a nyelvre és a nyelven kívülre, rögtön az az erős benyomásunk támad, hogy a mindennapi nyelv egy a valóságtól nagyon eltérő, "házasított" világot jelenít meg, szinte Arany János "Családi kör"-ének harmóniájában. Ez a benyomásunk, amelyet a jelen esetben szemmel láthatóan az ontológiai és a nyelvi kategóriák egymás mellé helyezésének (a szükséges fenntartások mellett) összemérésének köszönhetünk, sokban már az eddigiek alapján is igazolható. A bujkáló nap, bólingató eperfa típusú megszemélyesítő kifejezések mellett a Villámlik! "házas" jellege kétségtelenül rejtettebbek. De pl. némely igének meglehetősen nyílt tulajdonsága, hogy a fizikai összefüggéseket, folyamatokat a velük kapcsolatos emberi tevékenységre vagy szükségletre vonatkoztatva jelöli. Pl. az Akadozik vmely folyamat az alany közreműködése nélkül is (vö. Akadozik az áramszolgáltatás, Akadozik a munka, stb.) emberi tevékenységről, emberi beavatkozásról informál, vö. ^XAkadozik a napsütés; ^XA hegyekben akadozik a levegő áramlása, de: Akadozik a víz (stb.) áramlása (egy mesterséges rendszerben). Bővül vmi: a társadalom érdek- és hatáskörében, vö. ^XBővült a bolygók száma, ha új bolygó keletkezett, de: Bővült a felfedezett bolygók száma. Fér, befér, elfér vmi vho, vho: ha a térfogat felmérése a beletevés szükségletével függ össze, vö. ^XPéter táskája elfér Jánoséban?, pl. ehelyett: Péter táskája kisebb Jánosénál?; másrészt vö. azonosság kifejezésében: ^X1 méterben 100 centiméter fér el. A Kiszellőzik vmi csak biológiailag vagy élvezetileg fontos légcserét jelent. Stb. - Egyéb vonatkozásokról l. alább.

F e n o m e n o l o g i z m u s , i n d e x i k u s j e l l e g . Fenomenologizmus címen mindenekelőtt a külső hasonlóságon alapuló névátvitelt szokás említeni. De fel kell figyelni a következő összefüggésre is. Leszögezhetjük, hogy minden egyes igei kifejezés referensének, a jelölt valóságrészletnek tudományos rekonstrukciója elvileg egy totális és végtelenül fejleszthető modell. (Ezen lényegében az sem változtat, ha a kérdéses valóságrészlet komplexitásánál fogva nem válik közvetlen vagy elsőrendű tudományos témává, pl. egy Találtam az erdőben egy távcsövet mondattal leírt esemény.) Ebből kiindulva megfogalmazható egy olyan, egyszerre megismeréslélektani, ismeretelméleti és szemantikai érdekű feltevés, hogy a nyelvi jelek nem az ontológiai értelemben vett tárgyaknak, hanem csupán azok i n d í c i u m a i n a k

jelei; a kijelentések a maguk szemantikai eszközeivel - a leginkább a mindennapi nyelv ún. Factum-mondataira gondolhatunk - indíciumokat dolgoznak föl.³⁸ Bizonyos jegyek alapján pl. mindenki meg tudja állapítani, hogy az az objektum van-e előtte, amelyet a folyó főnév jelöl. E jelek mögötti valóságról (pl. a folyóban ható dinamikai, biológiai törvényekről stb.) azonban tapasztalati ismeretein túl nincs és laikusként nem is lehet tudomása; azt csak a tudomány képes föltárni. Vagyis a folyó terjedelmébe nem tartozik bele az, aminek indíciumai éppen ezt a terjedelmet alkotják. További kérdés: vajon a nyelv "kötelező", hivatásszerű tulajdonságával van-e dolgunk e "felszínesség" esetében (szemben a célirányos megismerő tevékenység menetével, amely a jelenségtől a lényeg felé halad)? Ennek megválaszolása alapvető fontosságú.

A fenti feltevés megvizsgálása külön tanulmányokat igényel. Vizsgálatunk néhány eredménye mindenesetre beilleszthetőnek látszik a fenti koncepcióba.

a) Az igekészlet súlypontjainak, csomópontjainak tekinthető "nagy igék", olykor egyenesen "óriás igék" (magyarul az ad, kap, áll, fog, megy, visz stb., s hasonlóan más nyelvekben is) nem vagy nem rendszeresen esnek egybe a tudományok centrális fogalmaival.³⁹ Úgy tűnik föl, számottevően megkönnyíti az "óriás igék" létrejöttének magyarázatát, ha az alapcselekvés minőségi súlyán kívül indíciumaik mérhetetlen gyakoriságával, sőt más cselekvésekkel való egybeesésével (vö. pofont ad) is számolhatunk, a nyelvi jelentés "lényegnélküliségét" is feltételezve egyben.

b) Szorosan érinti az előbbi feltevést az igés kifejezések nagy fokú (bár nem egyenletes) lexikális és szerkezeti közömössége a valóságos struktúrák iránt. A pofont ad példá-

38) Az indexikus jel problematikájáról ld. pl. Telegdi (1978), (1981); Horányi (1981). - Factum-mondatnak nevezi Popovics (1975) pl. a Fölépítettek egy hidat mondatot a Leküzdöttek egy vízi akadályt vagy Javult a közlekedés Teória-mondattal szemben.

39) Az erősen poliszemantikus igék ugyanakkor a mindennapi élet fontos alkotórészeit jelölik. Az utóbbiak között bizonyos műveletek (adás, fogás stb.) szerepét az intellektuális fejlődésben a pszichológia tárta föl. Egyes feltevések szerint az adás aktusának társadalom- és kultúraszervező hatása is volt a történelemben, ld. Service (1972). Mindez azonban nem magyarázza a sokjelentésű igék némelyikének fantasztikusan terjedelmes és minden elemző által megfigyelt diffúz jelentéskörét; ld. Molnár (1983).

ja már utal erre. Itt csupán felhívni tudjuk a figyelmet arra, jelölési probléma rejlik a következő mondatpárokbán: Bedobta a levelet a postaládába - Bedobta a levelet a szemétládába; Tejet itat a gyerekekkel - Pálinkát itat a gyerekekkel; stb. A probléma abban rejlik, hogy a nyelv sugalmazása szerint a jelölt cselekvések lényeges mozzanatát a közös ige fogalmazza meg; valójában azonban a bedobás, illetve az itatás csupán külsősége olyan cselekvéseknek, amelyek a társadalmi élet mikrovilágában lényegesen eltérően jönnek létre, s más és más strukturális helyen foglalnak helyet.

c) Feltehetőleg az eligazító indíciumok hiányára vezethetők vissza az alábbi jelenségek. A beszélő - miközben eléggé jól képes megkülönböztetni egy szó ún. konkrét és átvitt vagy elvont jelentését (pl. faág - tudományág), nem tudja - és a tudományos megismerés eszköze nélkül nem is lehet - helyesen eldönteni, hogy egy szó k é t e g y a r á n t á t v i t t v a g y e l v o n t j e l e n t é s ű esete azonos-e, illetve a szó két példánya ugyanazt a fajtajú dolgot jelöli-e (pl. tudományág - érdeklődési ág; a panasz orvoslása - az ország bajainak orvoslása; a veszteséges munkahelyek megszüntetése - a pénz folyósításának megszüntetése stb.). Bizonyítható, hogy az átvitt, elvont jelentések világa a gyakorlati cselekvést különösen könnyen félrevezetheti.⁴⁰

40) Egyes közgazdászok nyilatkozatai szerint 'a munkahely megszüntetése' fogalma körül "fogalomzavar" van a jelenlegi hazai gazdaság-irányításban, amennyiben a 'megszüntetést' adminisztratív műveletként értelmezik. (S valóban, vö. a munkaviszony megszüntetése, az eljárás megszüntetése által jelölt műveletek külsőségeit.) Ez a jelenség arra is rávilágít, hogy a nyelvről a gyakorlati cselekvésre való áttérés szempontjából a megszüntet szemantikai jelentése nem eléggé tartalmas. Amiből pedig az következik, hogy az alkalmazandó - és esetünkben igazán szükséges! - "terápia" ki kell, hogy lépjen a jelentések szemantikai vagy logikai elemzésének világából. Végeredményben: pl. a Meg kell szüntetni a veszteséges munkahelyeket kifejezéssel leírt feladat sikeres végrehajtásához a társadalom tagjainak extralingvisztikus tudáshoz kell nyúlniuk. - A kérdéshez ld. pl. Sebeok (1983) a metafora - homológia problémáról az állati viselkedés kutatásában. "Terápiás" szempontból az is igen tanulságos, hogy a "madarak tánca" és a "méhek tánca" kifejezésekről az etológiai kutatás fegyverzetének kitartó alkalmazásával alakult ki az a vélemény, hogy a "madarak tánca" lehet reális, a "méhek tánca" viszont metafora. - A nyelvészeti szemantikában újabban főként Bierwisch (1983) tárt fel az indícium-problémához kapcsolható szabályszerűségeket. A nyelv - társadalmi gyakorlat kérdéséhez ld. még Szalai (1984/85) és a 6. jegyzetet. Logikailag a predikátumok extenzionális határozatlanságának problémája merül föl. Az ezzel kapcsolatos téves elképzeléseket mutatja ki Solt (1985).

d) A nyelvészetben a fentieknél ismertebb az a viszony, hogy az igei argumentumok száma és nyelvtani minősége, valamint a valóságbeli struktúrák között nincs megfelelés, amennyiben a fizikai, a biológiai és a társadalomra vonatkozó igék között egyaránt lehetnek avalens, monovalens és bonyolultabb szerkezetek. Az altípusok hasonló összefüggést mutatnak (a tárggyal való operálás nem követel grammatikai tárgyat stb.). Ugyanakkor - az előbbi megállapításokat nem gyengítve - igen figyelemreméltónak ítéljük a szerekezeztípusok külön b ö z ő a r á n y ú m e g o s z l á s á t a valóságbeli makrostruktúrák vonatkozásában. E viszonyok között talán a legszembeütőbb: az avalens igék nagy többsége időjárásige.⁴¹ Ennek az alapja pedig vélhetőleg:

A n t r o p o c e n t r i z m u s. A nyelvi kifejezések vizsgálója, aki gyanútlanul úgy képzei, hogy az élettelen és az élő természet, valamint a társadalmi élet nagyjában egyenlő arányban sajátítja ki a lexikális kifejezőeszközöket (mert bizonyára egyenlő rangúan kötik le az emberi közösség érdeklődését, figyelmét), meglepetéssel tapasztalja a következő összefüggéseket: a megvizsgált anyagban a) a társadalomra vonatkozó kifejezések nagyobb arányban bonyolultabb, tagoltabb szerkezetek, mint az alacsonyabb mozgásformákat tükrözők; b) a társadalomra vonatkozó kifejezések száma többszöröse a fizikai és a biológiai kifejezések együttes számának.⁴² A két összefüggést annak jeleként értékeljük,

41) L. Elekfi (1965). Az ún. egytagú mondatnak hagyományosan nagy irodalma van az orosz nyelvтанírásban. Az egytagú mondat vitatott S - P szerkezetére vonatkozó kutatásokról ld. Panfilov (1971), 155-160.

42) Számszerűen (és a gyűjtés egyéb adatait tekintve): A magyar nyelv értelmező szótára I. teljes kigyűjtéséből (a periférikus elemek kivételével) származó alapgyűjtés igéinek száma több, mint 500; a velük alakult ontológiaiilag releváns kifejezések (type) száma kb. 1000. Kiegészítőleg minden kifejezés strukturális jellemzést is kapott. Mind a vonzatszerkezet, mind - természetesen - az ontológiai vonatkozás megállapítása függetlenül történt attól, hogy a szótár miként adja meg a vonzatokat, illetve a jelentéseket. - Az említett 1000 kifejezésből a társadalmat írja le több, mint 700 kifejezés, amelyekből 600-nak az alanya személy. Az élettelen és az élő természetre viszont együttesen kb. 130 kifejezés vonatkozik (ezek között nem szerepelnek az ember által alkotott tárgyakkal kapcsolatos, társadalmi vonatkozásúnak tekintett kifejezések). Azoknak az igéknek a száma, amelyeknek vonzatszerkezetei valamennyien vagy túlnyomó részben a társadalmat írják le, 300-on felül van. - A kiegészítő gyűjtés, amely kb. 500 további igére terjedt ki (Ért.Sz. II.-VII.), megerősítette a kialakult irányokat. - A számok értékelésében persze nem feledkezhetünk meg a vizsgálat számos szubjektív és esetleges tényezőjéről, valamint arról, hogy csak az igés kifejezéseket és csak a magyarban vizsgáltuk. A kapott eredmények mindamelllett az eddigi jelek szerint reális támpontokat nyújthatnak hasonló vizsgálatokhoz.

hogy a társadalmi lét elemzettsége a mindennapi nyelv által jóval nagyobb, mint a fizikai és a biológiai lét elemzettsége.⁴³ A probléma kutatása több kérdés szempontjából is releváns; közülük kettőt emelünk ki. Egyrészt, a mindennapi nyelv antropocentrizmusa és problematikus ideologisztikus jellege valószínűleg együttesen kutatandó kérdéskör. Másrészt, nem maradhat figyelmen kívül, hogy a valóság szerveződési szintjeinek elemzettsége a tudományok által éppen ellentétes irányú fokozatosságot mutat, mint a feltételezett "nyelvi világkép".⁴⁴ Ez a viszony további szempontokkal bővítheti a nyelv szerepének vizsgálatát a megismerésben.

Általános kifejezések. A tisztes számú csoport (a vizsgált anyagban 50-60 ige) szempontunkból úgy került előtérbe, mint amelynek tagjai egybevágóan az azonos alakú, a tudományokban használt univerzális kifejezésekkel, annyiban, hogy különféle mozgásformák analóg viszonyait fejezik ki. Ezeknek a tudományos értékűvé vált magas szintű absztrakcióknak szemantikai elemzése még nagyrészt hátra van. Jelenlegi adataink csupán néhány problémát világítanak meg. Ilyennek mutatkozik a poliszémia és az általánossá válás viszonya, amely nem egyértelmű: korántsem valamennyi erősen poliszém ige általános ige (l. pl. jár).

43) A nyelvfilozófia történetében nem ismeretlen gondolat, hogy az ember saját magáról (és más emberekről) nem teljesen olyan alakzatokban szól, mint a fizikai világról, ld. Kelemen (1977), 191, ld. még uo. 176-178. Mint a könyv bemutatja, a kérdés a XVIII. században a szinonímiával kapcsolatban merült föl, s a kornak megfelelően naturalista magyarázatot nyert; a szinonímák kialakulásának feltétele szerint legfőképpen az emberi viszonyok szubjektív világában van meg. Induljunk ki azonban abból a tapasztalati elemzési kedvől, érdekből és kényszerről, amely az embereket - egyebek között - saját és egymás magatartásának, belső indítékainak árnyalt értelmezésére ösztönzi. Vessünk - emlékeztetőül - egy pillantást a megfelelő magyar szókincsnek egy igen kis szeletére, a főnév + (-s)kodik, szerkezetű igék sorára: anyáskodik, basáskodik, bohóckodik, csacsiskodik, disznólkodik, hajcsárkodik, háryjánoskodik, kakaskodik, kuruckodik, majomkodik, malackodik, pajtáskodik, páváskodik, ripacskodik, szamárkodik, szélhámoskodik, uraskodik stb. A képzésmód változataiban: gonoszskodik, okoskodik, hülyéskedik, pipiskedik, csibészskodik, különcskodik, hőskodik, stb. Ezek az igék óriási értékű szókincsre utalnak, csak a szociális viselkedés egyes területein; méghozzá igen jó kollektív megfigyelőképességről és intuitív tudásról tanúskodnak. Jogos mindezek alapján arra gondolni, hogy a társadalmat leíró igék nagy száma - benne a szinonimáknak tekinthető szavak bősége - nem utolsósorban az emberi viszonyok megértésében való erős érdekelttség megnyilvánulása.

44) Ezt a problémát röviden Buda (1974) körvonalazza.

Másfelől megállapíthatjuk, hogy a "létszférák fölötti" jelleg nem zárja ki a specializáltságot, pl. a barnul, meggörbül a létszférák viszonyában igen elvont, de nem általános igék. Fölmerül a kérdés: melyek és mifélek - extenziójukra és annak kialakulására nézve főképpen - az általános igék; melyek az igék "bölcsőjében" kilakult legáltalánosabb fogalmak?

x

Munkánk elérte célját, ha sikerült az olvasót meggyőzni arról, hogy a "nyelvi világképpel" jó lenne megtanulnunk ugyanolyan tudatosan és tárgyilagosan bánni (a mindennapi életben, az oktatásban, a művelődésben, a tudományban), mint a világ számos más objektumával.

- Abajev, V.I. (1970), Otrazsenyije raboti szoznanyija v leksziko-szintaksziceszkoi szisztyeme jazika. Leninyizm i tyeoretyicseszkiye problemi jazikoznanyija. Moszkva, 232-262.
- Ancsel, É. (1983), Három tanulmány. Kossuth Könyvkiadó.
- Antal L. (1976), Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI., Akadémiai Kiadó, 5-14.
- Antal L. (szerk.) (1984), A világnyelv. Gondolat.
- Bakhtine, M. (Volochninov, V.N.) (1977), Le marxisme et la philosophie du langage. Essai d'application de la méthode sociologique en linguistique. Paris.
- Békés F. (1980), Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Membrán könyvek, Budapest.
- Benveniste, E. (1950), La phrase nominale. Bulletin de la Société de linguistique de Paris XLVI, 19-36.
- Bierwisch, M. (1983), Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, Ruzicka, R. - Motsch, W. (szerk.): Untersuchungen zur Semantik, Studia Grammatika XXII., Berlin, 61-99.
- Bohr, N. (1984), Atomfizika és emberi megismerés. Gondolat.
- Bolinger, D. (1965), The atomization of Meaning. Language 41, 555-573.
- Bruck G. (1980), A mentális szótár szerveződése és szerepe a verbális anyagok megértésében és emlékezeti megőrzésében. Radics K. - László J. (szerk.): Dialógus és interakció. TK Tanfolyamok, Budapest, 83-101.
- Buda B. (1974), Fogalomstruktúrák a viselkedés a belső szabályozásban (Adalékok a személyiség kognitív elméleteihez). Nyelvtudományi Közlemények 76, 309-321.
- Buda B. (1982), Nyelv és kommunikáció az úgynevezett stanfordi iskola felfogásában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV., Akadémiai Kiadó, 17-27.
- Chafe, W.L. (1971), Meaning and the Structure of Language. Chicago - London.
- Csesznokov, P.V. (1977), Neogumboldtyiansztvo. Panfilov, V.Z. (szerk.): Filoszofszkije oszнови zarubezsni napravlenij v jazikoznanyiji. Nauka, Moszkva, 7-62.

- Elekfi L. (1956), Az ige alanya és az alanytalan igék. (Szempontok az igék jelentéstani rendszerezéséhez). Bárczi G. - Benkő L. (szerk.): Pais-émlékkönyv. Akadémiai Kiadó, 214-220.
- Engels, F. (1977), Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása (Anti-Dühring). Részletek. Marx és Engels válogatott művei 3. Kossuth, 190-208.
- Fehér M. (1983), A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája. Akadémiai Kiadó.
- Fodor I. (1958), A nyelvtani nem kialakulása. Magyar Tudomány, 169-182.
- Fónagy I. (1966), A beszéd kettős kódolása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV., Akadémiai Kiadó, 69-76.
- Fónagy I. (1978), Nyelvek a nyelvben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII., Akadémiai Kiadó, 61-105.
- Gánti T. (1978), Az élet princípiuma. Gondolat.
- Halle, M. - Bresnan, J. - Miller, G.A. (szerk.) (1978), Linguistic Theory and Psychological Reality. MIT.
- Heisenberg, W. (1958), A mai fizika világképe. Gondolat.
- Herman J. (1956), A nyelvtani szerkezet és a gondolkodás viszonyának kérdéséhez. Bárczi G. - Benkő L. (szerk.): Pais-émlékkönyv. Akadémiai Kiadó, 25-29.
- Herman J. (1967), A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V., Akadémiai Kiadó, 155-168.
- Horányi Ü. (1981), A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII., Akadémiai Kiadó, 65-90.
- Horváth J.-Szigetvári S. (1977), A filozófia helye és szerepe az élet keletkezésének kutatásában. Magyar Tudomány, 772-781.
- Hoyle, F. (1972), Stonehenge-től a modern kozmológiáig. Gyorsuló Idő, Budapest.
- Hymes, D. (1973), A nyelv a társadalomban. Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma, Gondolat, 485-505.
- Infeld, L. (1959), Einstein, műve és hatása korunkra. Gondolat.
- Jakobson, R. (1969), A grammatikai jelentés. Hang - Jel - Vers. Gondolat, 131-142.
- Józsa P. (szerk.) (1977), Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban. Jeltudományi Dokumentumok 1. sz. Budapest.

- Kelemen J. (1977), A nyelvfilozófia kérdései. Descartes-től Rousseau-ig. Kossuth - Akadémiai.
- Kelemen J. (1981), Metakritika és nyelvfilozófia. Világosság 7., Melléklet, 3-21.
- Kelemen J. - Kenesei I. (1982), Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. Filozófiai Szemle 5., 708-748.
- Kiefer F. (1975), Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. Nyelvtudományi Közlemények 77, 359-382.
- Kozlova, M. (1976), Nyelv és filozófia. Kossuth Könyvkiadó.
- Kurylowicz, J. (1960), Ergatyivnoszty i sztagyialnoszty v jazike. Esquisses linguistiques. Wroclaw - Krakow, 95-103.
- Ladó L. (1982), Az alkotásra való felkészítésről. Magyar Tudomány 8-9., 665-672.
- Leonhard, K. (1968), Biológiai pszichológia. Medicina, Budapest.
- Lotman, Ju.M. (1967), A művészet a modelláló rendszerek sorában. Hankiss E. (szerk.): Strukturalizmus II. Európa Könyvkiadó, 42-67.
- Lukács Gy. (1965), Az esztétikum sajátossága I. Akadémiai Kiadó.
- Lukács Gy. (1976), A társadalmi lét ontológiájáról I-III. Magvető.
- Markarjan, E. (1971), A marxista kultúraelmélet alapvonalai. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (1977), Gazdasági-filozófia kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (1967), A tőke I. Magyar Helikon.
- McCormack, W.C. - Wurm, S.A. (szerk.) (1977), Language and Thought. Antropological Issues. The Hague - Paris.
- Molnár I. (1982), Milyen anyagból van az anyag? Mi van anyagból? (A "mindennapi" szemantika és filozófiai gondolkodásunk hibás kapcsolódásairól). Magyar Filozófiai Szemle 5., 668-696.
- Molnár I. (1983), A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről (A szól ige jelentéskörének vizsgálata). Magyar Nyelvőr 3., 333-346.
- Nyíri J.K. (1972), Nyelv és gondolkodás viszonyáról - filozófiai szempontból. Telegdi Zs. (szerk.): Hagyományos nyelvtan - modern nyelvészet, Tankönyvkiadó, 135-151.
- Olson, D.R. (1977), Nyelvhasználat a kommunikációban, az oktatásban és a gondolkodásban. Pléh Csaba (szerk.): Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Szöveggyűjtemény, TK Tanfolyamok, Budapest, 55-95.

- Panfilov, V.Z. (1971), Vzaimootnosenyije mislenyija i jazika. Moszkva.
- Pléh, Cs. (1980), A pszicholingvisztika horizontja. Akadémiai Kiadó.
- Pléh, Cs. (1981), Gondolkodás és nyelv kapcsolata a gyermeknyelvben. Világosság, 674-679.
- Popovics, M.V. (1975), Filoszofszkije voproszi szemantiki. Naukova dumka, Kiev.
- Referovszkaja, E.A. (1961), Glagolnoje upravlenyije v pozdnyej latinyi. Problemi jazikoznanyija, LGU, 190-199.
- Róna-Tas A. (1978), A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Gondolat.
- Sapir, E. (1971), Az ember és a nyelv. Budapest.
- Sebeok, T.A. (1983), A művészet előzményei. Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén, Á. (1967), A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről. Nyelvtudományi Értekezések 58., 191-195.
- Sechehaye, A. (1982), Értekezés a mondat logikai struktúrájáról. Antal L. (szerk.): Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény III. (A genfi iskola), 1. rész. Tankönyvkiadó, 255-407.
- Service, E.R. (1972), Az emberi társadalmiság kezdetei. Bence Gy. - Kis J. (szerk.): Munka és emberréválás. Engels hipotézise ma. Kossuth Könyvkiadó, 251-261.
- Slobin, D.I. (1971), Psycholinguistics. Berkeley.
- Solt K. (1985), Téves illúziók a határozatlan predikátumok megrendszabályozásáról. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. 1. sz. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 119-130.
- Spitz Gy. (1985), Niels Bohr és a koppenhágai interpretáció. Valóság 7., 90-94.
- Szabolcsi A. (1976), Edward Sapir: Az ember és a nyelv. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Akadémiai Kiadó, 357-361.
- Szalai J. (1984/85), A szociálpolitika nyelve - amit kifejez és amit eltakar. Medvetánc 1. sz., 105-119.
- Székely L. (1984), Világegyetem-modellek és a filozófia természetképe. Magyar Filozófiai Szemle 5-6., 594-616.
- Szépe Gy. (1969), Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság 6., 20-32.
- Szerebrennyikov, B.A. (1970), K probleme otrazsenyija cselovecseszkogo mislenyija v sztrukture jazika. Voproszi Jazikoznanyija 2., 29-49.

- Szorokin, Ju.A. (1974), Isszledovanyije vnye jazikovej obuszlovlennosztyi psziholingviszticeszkih javlenij. Leontyev, A.A. (szerk.): Osznovi tyeoriji recsevoj gyejatyelnosztyi. Nauka, Moszkva, 220-232.
- Telegdi Zs. (1978), A nyilatkozat mint indíciium. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Akadémiai Kiadó, 279-287.
- Telegdi Zs. (1981), A 'nyelvi jel' fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. Akadémiai Kiadó, 163-194.
- Tompa J. (szerk.): (1961-1962), A mai magyar nyelv rendszere I-II. Akadémiai Kiadó.
- Ullmann, S. (1966), Semantic Universals. Greenberg, J.H. (szerk.): Universals of Language. Cambridge, 217-262.
- Vasziljev, Sz.A. (1974), Filoszofszkij analiz gipotyezi lingvisztyi-cseszkoj otnoszityelnosztyi. Kiev.
- Vigotszkij, L.Sz. (1967), Gondolkodás és beszéd, Budapest.
- Vinogradov, V.V. (1947), Russzkij jazik. Grammatyiceszkoje uczenyije o szlove. Ucspedgiz, Moszkva - Leningrád.
- Voigt V. (1982), Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV. Akadémiai Kiadó, 143-158.
- Weinrich, U. (1966), On the Semantic Structure of Language. Greenberg, J.H. (szerk.): Universals of Language, Cambridge, 142-216.
- Whorf, B.L. (1956), Language, Thought and Reality. New York - Cambridge.
- Zsinkin, N.I. (1964), O kodovih perehodah vo vnutrennyej recsi. Voproszi Jazikoznanyija 6., 26-38.